

VERTELCULTUUR

e-zine van het Meertens Instituut
over mondelinge overlevering en verhalen vertellen

verschijnt twee keer per jaar
2^e jaargang (2015), nummer 2

Afbeelding omslag: detail uit *St. Patrick's Day* (1856) van Erskine Nicol (National Museum of Ireland, Dublin)

Nederlands Centrum voor
volkscultuur en immaterieel erfgoed

ISSN 2405-5573
Vormgeving: Ineke Meijer

INHOUD

Inleiding	4
Maia Bijl 'Blijde lichtpunten' <i>Humor in bezet Nederland</i>	6
Daan van Bloois Van Faustus tot Faust <i>De adaptatie van een sage</i>	17
Tien Vragen Interview met Mia Verbeelen	26
Theo Meder Een Anansiboom in het Openluchtmuseum <i>Een kleine foto-impressie</i>	31
Lutske Holthuis Dam Jaarsma en Friese volksverhalen <i>Met de SagenJager door de Fryske Wâlden</i>	34
Kathelijne Steinhauzer & Marissa Griffioen Hoe de Arnhemse sagenroute ontstaan is	41
Kort nieuws	46
Advertenties	51

INLEIDING

Sinds het verschijnen van de eerste aflevering van de tweede jaargang (2015) van *Vertelcultuur* is er alweer het nodige gebeurd. De Wereldverteldag is geweest en Mia Verbeelen is verkozen tot Vertelambassadeur van 2015. De *SagenJager* is verder uitgebreid van Waterland (5 routes) met Friesland (2 routes) en met een fietsroute door Arnhem in het kader van het lokale Sprookjesfestival in oktober. In september was in Arnhem in het Openluchtmuseum de kick-off van het Anan-siboom-project. De *Facebookgroep van Vertelcultuur* is inmiddels uitgegroeid tot meer dan 330 leden.

In 2011 stopte het glossy tijdschrift *Vertel Eens...* plotseling met verschijnen. Het zal menigeen niet ontgaan zijn dat *Vertelcultuur* in 2014 probeerde de lacune, die *Vertel Eens...* achter liet, enigszins op te vullen. Ook *Vertelcultuur* is een populair-wetenschappelijk tijdschrift over verhalen en vertellen, dat (semi-)professionele vertellers een (gratis) podium biedt om te adverteren. Met name studenten die bij mij op het Meertens Instituut stage lopen, moeten ook oefenen in artikelen schrijven, en die krijgen in *Vertelcultuur* een eerste podium om te publiceren. Sommigen onder u zullen al gemerkt hebben dat de drijvende kracht achter *Vertel Eens...*, Cor Sellenrode, zich na een ernstig ziekbed weer voorzichtig op Facebook manifesteert. We hadden in september kort contact, en Cor liet blijken dat hij blij was met mijn initiatief voor *Vertelcultuur*.

Ik eindig deze inleiding bij mezelf en het heugelijke feit dat ik per 1 september 2015 bijzonder hoogleraar ben geworden bij de afdeling Nederlandse Taal en Cultuur (Oudere Letterkunde) van de Universiteit van Groningen. De omschrijving van mijn leerstoel luidt: Volksverhaal en Vertelcultuur van de Middeleeuwen tot heden in Nederland in een internationale context. Maar kortweg "Sprookjesprofessor" mag ook. Ik heb al menige gelukwens in ontvangst mogen nemen, soms vergezeld

van de toevoeging “wilverdiend”. Ik ben gewoonlijk een bescheiden mens, en ben me er altijd scherp van bewust hoeveel ik nog NIET weet. Maar kijk ik dan eens naar mijn **complete lijst van publicaties en optredens** op het gebied van volksverhalen en letterkunde, dan val ik toch even stil. Tegelijkertijd voel ik me ook gezegend, want wie in Nederland heeft er nu zulk leuk werk? Ik hoop nog de nodige jaren als hoogleraar onderzoek te kunnen blijven doen naar de vertelcultuur in Nederland, en daarvan te berichten in tijdschriften en boeken in binnen- en buitenland. Verder hoop ik in de toekomst met mijn colleges studenten te winnen voor het vak, en kan ik af en toe een proefschrift begeleiden op het gebied van volksverhalen en vertelcultuur. Hou dinsdag 13 september 2016 alvast vrij in je agenda, want dan spreek ik mijn oratie uit aan de Groningse Academie.

Hopelijk krijgt dit e-zine weer een goede ontvangst. Het eerste **dubbelnummer van 2014** en het **eerste nummer van 2015** kunnen nog altijd gedownload worden. Het e-zine *Vertelcultuur* is niet alleen gratis, maar raakt ook niet uitverkocht.

Prof. dr. Theo Meder
(Meertens Instituut & Rijksuniversiteit Groningen)

rijksuniversiteit
groningen

‘Blijde lichtpunten’

Humor in bezet Nederland

Maia Bijl

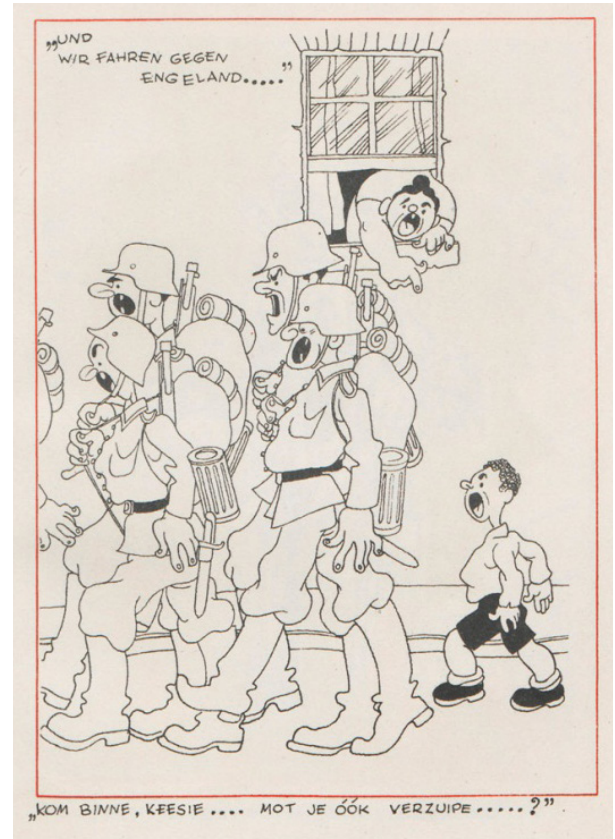
Hitler, Göring en Goebbels vliegen in een vliegtuig. Goebbels zegt: “Ik gooi allemaal textielkaarten naar beneden, dan krijg ik alle vrouwen op mijn hand.” “O” zegt Göring: “ik gooi allemaal snoepkaarten naar beneden, dan krijg ik alle kinderen op mijn hand.” “O” zegt Hitler: “ik gooi allemaal tabakskarten naar beneden, dan heb ik alle mannen op mijn hand.” Dan zegt de piloot: “Als ik jullie naar beneden gooi, dan heb ik de hele wereld op mijn hand.”

Deze mop is een van de vele grappen die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland werden verteld. Her Dijkman – bij aanvang van de oorlog 13 jaar – schreef de mop op 26 januari 1944 in zijn dagboek. ‘Een paar moppen die ik me herinner’ was het bovenschrift. Dijkman groeide op in Amsterdam-Noord en hield vanaf 1943 een dagboek bij, waarin hij naast een verslag van zijn dagelijks belevenissen – midden in de puberteit was Dijkman een groot deel van zijn tijd druk bezig met meisjes – ook enkele moppen en raadsels opschreef. Dit was niet uitzonderlijk. In veel oorlogsdagboeken werd er verwezen naar de moppen die in die tijd de ronde deden en sommige Nederlanders hielden tijdens de oorlog zelfs een speciaal ‘moppenschrift’ bij. Zoals de **Moppenspiegel** van de Brabantse J. Kragt, waarin honderd moppen uit 1941 en 1942 te lezen zijn, of Cornelia Dulith-van Vollenhovens moppenboekje ‘Fut door lol’ – een vrije vertaling van het Duitse ‘Kraft durch Freude’. Ook Rido – Latijns pseudoniem (“Ik Lach”) van schrijver en journalist Philip Pinkhof – sprak in 1946 in zijn boekje *Wie het laatst lacht...* over de ‘Kraft durch Schadenfreude’ die de Nederlandse ‘bitterbal-strategen’ tijdens de oorlog hadden ontwikkeld. In dit boekje verzamelde hij ruim honderd moppen uit Amsterdam, Hoevelaken, Nijkerkerveen, Holkerveen en Utrecht, die hij als aanvallen op het naziregime karakteriseerde. De ‘van mond-tot-mond gaande moppen en woordspelingen’ waren een ‘voortdurende regen van explosieve lachbommen’ ge-

weest. Tijdens de oorlog had het lachfront zich schitterend geweed en hadden de Nederlanders de lach gaande gehouden. 'Een lachend volk gaat niet ten onder!', zo concludeerde Rido.

Zo zijn er nog vele andere boekjes, die veelal na – maar ook al tijdens – de oorlog werden uitgegeven, waarin de bezettingshumor centraal staat. De motivatie erachter was meestal het idee dat de vele moppen, raadsels, anekdotes, spotliederen en prenten voor het nageslacht moesten worden vastgelegd of zoals H.C. de Bruijn – die tijdens de oorlog vele grappen verzamelde – het in zijn... *Al was het soms niet van harte... Lachen in bezet Nederland* (Soest 1990) verwoordde: om deze humor 'aan de vergetelheid' te ontrukken. Dat de Duitse bezetting tussen 1940-1945 voor de Nederlanders een tijd van angst en onzekerheid was, betekende namelijk niet dat humor in de Nederlandse samenleving afwezig was. Integendeel. Honderden – zo niet duizenden – moppen en raadsels circuleerden tijdens deze periode in Nederland. De aandacht die in de boekjes en dagboeken hieraan werd besteed, geeft blijk van de waarde die er tijdens de bezetting door de Nederlandse bevolking aan de moppen werd gehecht. De Rotterdammer Abraham Nolst Trenité schreef al in juli 1940 in zijn **dagboek** dat het onvermijdelijk was dat er nu moppen ontstonden. In de loop van de oorlog noteerde hij tientallen van deze moppen en spotliedjes, veelal begeleid van commentaar.

Waar de grappen precies vandaan kwamen is een vraag die niet met volle zekerheid te beantwoorden is. Volgens Rido kwamen de meeste moppen van de Amsterdamse beurs en uit de kroeg en ook in andere delen van Nederland werden moppen bedacht en verteld. Deze werden niet alleen mondeling doorverteld, maar ook via de illegale pers en pamfletten verspreid. Vanaf het voorjaar 1941 werden bovendien op zaterdagavond op Radio Oranje in het programma "De Watergeus" anti-Duitse liedjes en sketches uitgezonden. Veel van de door Trenité genoteerde grappen waren afkomstig uit dit programma. Ook naar Johan Buziau – een populaire Nederlandse komiek en revue-artiest – werd in de dagboeken herhaaldelijk verwezen. Met name deze grap werd regelmatig gememoreerd: in een voorstelling kwam Buziau met een portret het podium op lopen, waarna hij zei: "Ik kreeg een portret van oom Herman, maar nou weet ik niet wat ik er mee moet doen. Ophangen of tegen de muur zetten?" In sommige variaties was het geen portret van Göring maar van Hitler.

Spotprent uit de *Moffenspiegel* (Utrecht 1944)

De humor was vaak streekgebonden, maar had doorgaans dezelfde karakteristieken. De Friese To Hofstra schreef in haar **oorlogsschriften** ruim twintig moppen en raadsels op, die haar in haar woonplaats Sneek ter ore waren gekomen, maar die ook – in een iets andere vorm – in andere steden werden verteld. Sommige grappen kwamen zelfs van over de grens – uit andere bezette gebieden of nazi-Duitsland. Een voorbeeld hiervan is de volgende mop, waarin naar de geallieerde bombardementen van Duitse steden werd verwezen:

“Weet je waar de meeste warenhuizen staan?”

“Nee, waar dan?”

“In Berlijn.”

“Ga weg, hoe kom je daar nu bij. Die stad ligt vrijwel plat.”

“Toch is het zo. Ik was er laatst en maakte een rondrit door de stad en onze gids zei: ‘Das war ein Haus....und das war ein Haus...und das war ein Haus.... überall waren Häuser.’”

Een variatie op deze mop is te vinden in het dagboek van de Duitse journaliste Ursula von Kardorff, *Berliner Aufzeichnungen*, die hem op 12 april 1944 noteerde.

Sommige moppen waren geheel nieuw, andere werden verteld aan de hand van een bekend motief – ‘er komt een man bij de dokter’ bijvoorbeeld of ‘een Duitser, Belg en Nederlander’ –, maar dan wel in een ‘oorlogsjasje’. De moppen werden aangepast aan de nieuwe situatie en de humor was duidelijk gekarakteriseerd door de oorlogstijd. Onderwerpen waren onder andere: de schaarste, de verduistering, de zwarte markt, het ‘leven op de bon’, maar ook de bombardementen, de Jodenvervolging en de oorlogsvoering. Allemaal aspecten van het dagelijkse leven in oorlogstijd. Bijvoorbeeld:

De juffrouw: “Ik wou een brood hebben. Hier zijn m’n bonnen.”

Bakker: “Spijt me, juffrouw, maar die bonnen zijn gisteren vervallen.”

Juffrouw: “Nou, geef me dan maar een brood van gisteren.”

De leiders van de oorlogvoerende landen – Hitler, Churchill, Mussolini, Stalin (en later) Roosevelt – speelden regelmatig een hoofdrol en de moppen waren vaak uitgesproken anti-Duits. De Duitsers werden ‘zwijnen’ genoemd, hadden namen als ‘Von Hielenlikker’ en ‘Von Viespeuk’ en kregen regelmatig het adjectief ‘verrader’ of ‘stumper’ toegewezen. Met name Seyss-Inquart met zijn ‘manke poot’ was een populair ‘slachtoffer’ van diverse moppen en woordspelingen (‘zes-en-een-kwart’ als woordspeling op zijn achternaam bijvoorbeeld). Ook de NSB’ers en andere ‘handlan-

gers van de moffen' kregen het in de moppen zwaar te verduren. Ze werden net als de Duitsers dood gewenst en werden neergezet als zwakzinnige verraders. Ten slotte sloten de moppen aan bij de actualiteit. Aan het begin van de bezetting werden er veel grappen gemaakt over de oorlog tegen Engeland, in 1941 was Rudolf Hess' vlucht naar Engeland een van de populairste onderwerpen ("Wij gaan textielpunten inzamelen om aan Hitler te sturen." "Textielpunten aan Hitler sturen?" "Ja, dan kan hij een nieuw hesje kopen."), vanaf 1943 de situatie aan het Oostfront en vanaf 1944 kwam in toenemende mate de extreme schaarste in de moppen naar voren.

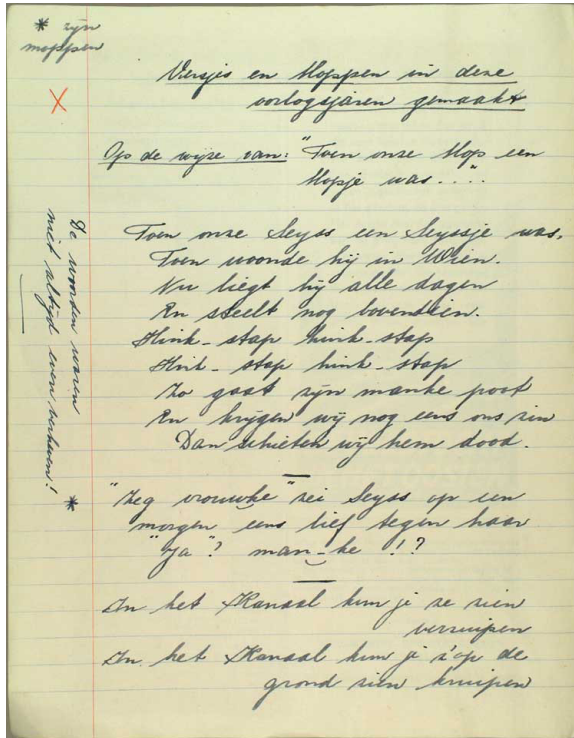
De oorlogshumor was dus een reflectie van zijn tijd. Ondanks dat humor – zoals sociologe Giseline Kuipers stelt – met name een weerspiegeling is van het wereldbeeld van de groepen die de grappen maakten en niet per se van de maatschappij in haar geheel, geven de moppen voor ons achteraf een kijkje in de belevingswereld van de bevolking tijdens de oorlog. De moppen waren grappig omdat ze overeenstemden met wat de Nederlanders collectief om zich heen zagen en ervoeren – zoals de slechte kwaliteit van de surrogaten of de puinhoop in Rotterdam – en zij zich ermee konden identificeren. Betrokkenheid bij het onderwerp was cruciaal om de moppen grappig te vinden, net als kennis van de ambivalentie of gevoeligheid van het onderwerp. Het is in onze tijd daarom meestal noodzakelijk om de context te kennen om de humor van de moppen in te kunnen zien.

"De Hollanders maken het uitstekend", verteld iemand, "maar ze zijn fluitketels."

"Fluitketels?"

"Ja, ze fluiten de hele dag, maar van binnen koken ze."

Dit was een populaire mop uit de oorlog, die met inzichten uit de geschiedschrijving over Nederland tijdens de bezetting overeenkomt. Historicus Bart van der Boom stelde in *'Wij leven nog'. De stemming in bezet Nederland* (2003) dat het overgrote deel van de Nederlanders tijdens de oorlog duidelijk tegen de Duitsers gekeerd was – een vijandig volk dat het neutrale Nederland brutaal had onderworpen. Ondanks dat ze innerlijk wel degelijk stelling innamen ten aanzien van het Duitse beleid, werd hun handelen naar buiten toe over het algemeen bepaald door andere – meer pragmatische – overwegingen. De oorlogshumor laat zien wat er tijdens de bezetting in de Nederlandse samenleving speelde en geeft in grote lijnen de stemming van de Nederlanders weer. Het is een afspiegeling van de publieke opinie en geeft inzicht in gevoelens van angst, onzekerheid, woede, maar ook van superioriteit en hoop op een betere toekomst.

To Hofstra: Oorlogsgeschrift 2, p.20: 'Versjes en moppen in deze oorlogsjaren gemaakt'.

Op de wijze van: "Toen onze mop een mopje was...'

Toen onze Seyss een Seyssje was,

Toen woonde hij in Wien,

Nu liegt hij alle dagen

En steelt nog bovendien.

Hink-stap hink-stap

Hink-stap hink-stap

Zo gaat zijn manke poot,

En krijgen wij nog eens onze zin,

Dan schieten wij hem dood.

In dictatoriale samenlevingen kan humor een belangrijke functie innemen. Het geeft de mogelijkheid om een mening te uiten waar in het openbare leven geen plaats voor is. Door zich te verschuilen achter de mop kan kritiek worden geuit zonder het idee te hebben zelf direct verantwoordelijk te zijn:

"Weet U de overeenkomst tussen een spiegel en Hitler en het verschil?"

"Nou?"

"Ze kunnen allebei barsten, maar van de spiegel is het zonde."

Dit soort humor geeft in een dictatuur de 'niet openbare publieke opinie' weer. Er werd kritiek geuit op het beleid en gedrag van de Duitsers, kritiek die de bevolking in het dagelijks leven over het algemeen niet kon uiten zonder consequenties te ervaren. Het grootste deel van de moppen kan daarom als politieke humor worden gezien. Opvallend afwezig waren grappen waarin bijvoorbeeld seks of religie centraal stonden. De moppen waren er op gericht de bezetter af te kraken en in een

zo slecht mogelijk daglicht te stellen. Blijkbaar waren andere thema's daar beter voor geschikt.

In het onderzoek naar subversieve humor in dictatoriale samenlevingen is er veel discussie over de vraag of het vertellen van moppen als een oppositionele handeling van de 'onderdrukten' kan worden gezien. Na de Tweede Wereldoorlog werd er op gewezen – bijvoorbeeld in het boekje van Rido – dat de oorlogshumor de uiting van de ware gevoelens van de bevolking was geweest. Ondanks dat het grootste deel van de Nederlandse bevolking niet actief was geweest in het verzet en naar buiten toe een overwegend pragmatische houding had ingenomen, hadden de Nederlanders zich door het vertellen en verspreiden van de moppen, prenten en liederen op hun manier tegen het naziregime verzet. Kathleen Stokker stelt in haar *Folklore Fights the Nazis* dat ook de bezettingshumor in Noorwegen als een uiting van verzet kan worden gezien. Het was een manier waarop ze zich als onderdrukten groot hielden ten aanzien van de onderdrukkers. Het valt te betwisten of het vertellen en verspreiden van moppen daadwerkelijk als 'verzet' kan worden beschouwd, maar ik denk dat de inwoners van de bezette landen dit zeker zo hebben ervaren. In elk geval zullen de moppen gefunctioneerd hebben als kleine samenzweringen tegen de collectieve vijand.

Wat betreft de humor in nazi-Duitsland is deze vraag iets lastiger te beantwoorden. In dit verband wordt er meestal gesproken van zogenaamde 'Flüsterwize', die in het geheim en met gevaar voor eigen leven door de Duitse bevolking werden rondverteld. Zij gaven uiting aan de oppositionele houding van een groot deel van de Duitsers en het vertellen van deze grappen werd als een soort 'klein verzet' beschouwd. In de laatste jaren wordt het idee van humor als 'verzet' – de 'Flüsterwitze' als een oppositionele daad – echter in toenemende mate als een mythe ontmaskerd. In tegenstelling tot de humor in de door de nazi's bezette landen werd met het vertellen van moppen, ondanks de kritiek die ermee werd geuit, het naziregime en zijn beleid niet volledig afgewezen. Bovendien kon het als een indicatie van de sterkte van de onderdrukker worden gezien. Als ze het konden toestaan, waren ze sterk en machtig, maar als de grappen werden onderdrukt, was dit een teken van onzekerheid. Dit laatste was het geval in de laatste jaren van de oorlog. Het was over het algemeen afhankelijk van de persoon die de moppen vertelde welke consequenties dit had. Iemand met een marxistische achtergrond had een grotere kans om vervolgd te worden dan een huisvrouw die verder niet verdacht leek. Voor het beantwoorden van de vraag of oorlogshumor als verzet kan worden gezien is het daarom van belang om te kijken wie de grappen vertelde en opschreef.

Enkele moppen

Een sinaasappelenventer heeft een Duits soldaat aan zijn jas gehad, die een paar appels nam en wegliep zonder te betalen. Hij beklaagt zich bij een Duitse officier, wijst den dief aan en deze wordt, als hij zijn misdrijf bekent, zonder meer doodgeschoten. "O, meneer de Generaal," zegt de venter, "ik heb nog een hele kar vol. Blijft U even hier, want er zullen nog wel meer Duitse soldaten langs komen."

(J. Kragt, 'Moppenspiegel', 1941-1942)

Göring en Hess zijn samen aan de wandel. Plotseling bukt Hermann zich en raapt iets op, dat hij ijlings in zijn zak laat verdwijnen. "Heb je wat gevonden?" "Ik wel. Een ouderwets gouden 20-markstuk." "Maar dat moet je toch aan de Winterhulp geven?" "Aan de Winterhulp? Waarom die omweg?"

(J. Kragt, 'Moppenspiegel', 1941-1942)

Vershil tussen Engels vliegtuig en lintworm: lintworm roert in poepgebied, Engels vliegtuig poept in Ruhrgebied.

(Her Dijkman, *Oorlog op de Nieuwendammerdijk*, 26 januari 1944)

Wist u dat...

De Duitsers het standbeeld van Willem de Zwijger hebben weggehaald van voor het kon. Paleis? Ze hebben er dat van Adolf de Schreeuwer voor in de plaats gezet!

(Abraham Nolst Trenité, *Dagboek 1*, 3 juli 1940)

Een Engelse Vliegerofficier is krijgsgevangene gemaakt en wordt voor een Duitse officier geleid. Deze vraagt, hoe hij aan het Victoriecross komt, dat hij op zijn borst draagt. "Ja", antwoordt hij, "ik heb 2 koeien gedood". "Wat?", vraagt de Duitsers, "krijgen jullie daarvoor dat Victorie-Cross?" "Nou natuurlijk, 't is verdraaid moeilijk om tussen 80.000.000 zwijnen twee koeien te raken!"

(Abraham Nolst Trenité, *Dagboek 1*, 28 oktober 1940)

Hitler en Goering praten samen, nu ze op het punt staan te vertrekken en Goering doet het voorstel zich tot Nederlander te laten naturaliseren. Goed, ze gaan naar Den Haag, Goering als bedenker van het plan gaat eerst naar binnen. Eén uur, nog een uur gaat voorbij, en nog een; Hitler denkt bij zichzelf "wat

zal die Hermann 'n goeie Hollander worden". Daar stormt Goering al naar buiten. "En?", vraagt Hitler, "hoe was het?" "Donder op, vuile rotmof...!" (Abraham Nolst Trinité, Dagboek 2., 10 januari 1942)

Een Duitse officier was in een trein druk in gesprek met een dame. Een Hollander die tegenover hem zat dacht; zou dat nu z'n vrouw zijn of zo maar iemand. Hij dacht wacht, ik zal het eens vragen wat kan het mij schelen! En vroeg hij: "Ist das Ihre Gattin?" "Nein!" antwoorde de Duitser: "meine Surrogattin!"

(To Hofstra, Oorlogsschrift 5, februari 1944)

Hitler is over de grens geweest, en wel in de buurt van Nijmegen! Het was in de tijd dat er een beetje groente en fruit was. Hitler stapte dan ook een deftige groentezaak binnen en vroeg of ze ook wat fruit voor hem hadden. "Nee, zei de juffvrouw wij hebben niets!" "Ja, maar" zei Hitler "voor mij toch wel?" "Wie bent U dan" vroeg de juffvrouw. "Wel, ik ben de bevrijder van Europa!" Toen de juffvrouw dat hoorde riep ze dadelijk haar man. "Man! Churchill is in de winkel!"

(To Hofstra, Oorlogsschrift 5, december 1943)

Op hoog bevel werd in de Nederlandsche bioscopen de film "De eeuwige Jood" gedraaid, dat schande produkt getuigend van den verdorven geest der fabrikanten.

"Daar ga ik niet naar kijken. Ik wacht op die andere film."

"Welke bedoel je?"

"De tijdelijke Mof!!"

(Rido, *Wie het laatst lacht...*, p.32)

"Rotzak", zegt een Jordaan-joch, als hij een Duits militair passeert. "Rotzak". De Duitser kent het woord niet en informeert in een winkel, wat het betekent.

"O", zegt de winkelier, "dat is in het Duits: held."

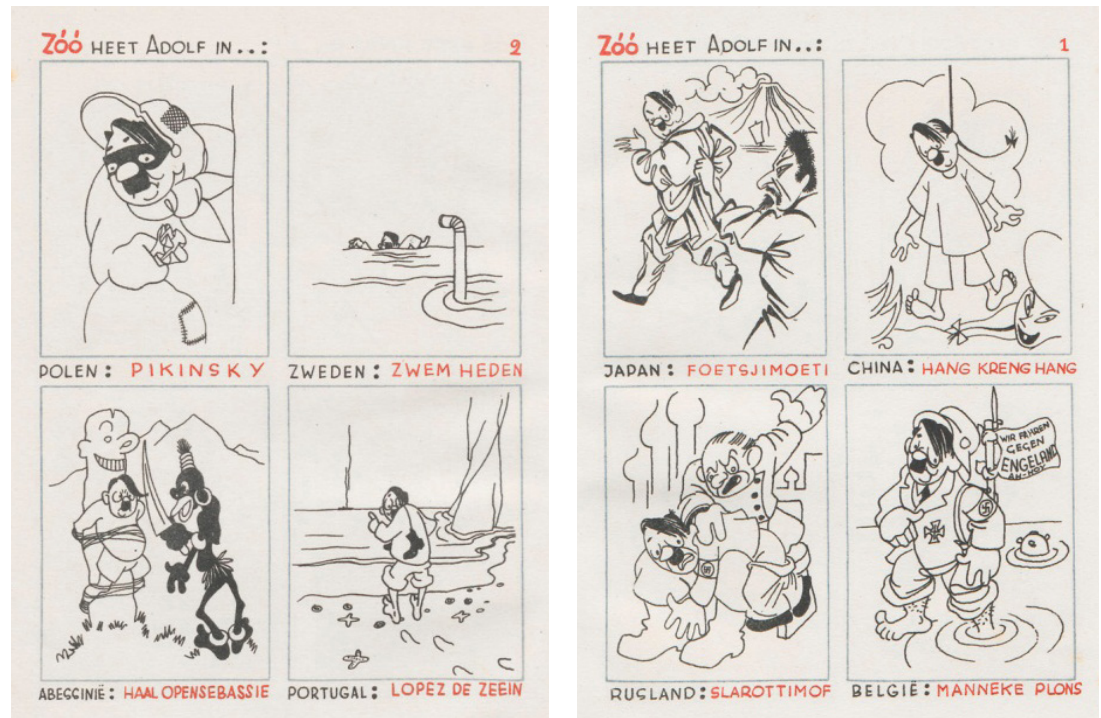
Als de Duitser de winkel verlaat zegt het joch weer: "Rotzak."

"Ja", zegt de Mof vriendelijk. "Ich kleiner Rotzak, aber der Führer ein grosser!"

(*Ken-je-die?*, p.37)

Een ander aspect van deze vraag is in hoeverre de oorlogshumor daadwerkelijk veranderingen tot gevolg had. Hier kan ik het best de bekende Britse socioloog Christie Davies citeren: 'Jokes are a thermometer not a thermostat'. Ondanks dat moppen laten zien wat er zich in de samenleving afspeelt, oefenen ze over het algemeen geen invloed uit op de sociale processen waar ze uit voortkomen. Moppen kunnen hoogstens bestaande ideeën en opvattingen versterken en legitimeren, maar veranderen weinig aan de status quo. Het vertellen van de Flüsterwitze werkte in de Duitse samenleving zelfs eerder stabiliserend. Doordat opgekropte gevoelens via humor werden geuit, was het minder waarschijnlijk dat de Duitsers hun onvrede op andere – gewelddadigere – manieren zouden uiten.

Wel kan er veel waarde worden gehecht aan het vertellen van moppen, in het bijzonder in dictatoriale samenlevingen. De Nederlandse socioloog Anton Zijderveld stelt dat humor de illusie wekte dat de onderdrukten nog enige mate van onafhankelijkheid bezaten, waardoor de moraal en het weerstandsvermogen werden versterkt.

Twee bladzijden met namen van Hitler in verschillende talen, uit de Moffenspiegel (Utrecht 1944)

Tijdens de bezetting werden de moppen gezien als een 'wapen' tegen de nazi's, die onder de Nederlanders de autoriteit van de Duitsers aantastte en daarbij lieten zien dat de bevolking er niet onder te krijgen was. Dat de bevolking het allemaal heus niet zo serieus nam. Ze wisten toch wel dat zij het laatst zouden lachen; het gaf blijk van hoop op betere tijden. Ook al was deze hoop niet altijd aanwezig. Op deze manier fungeerden de moppen als een 'krachtvoorziening' en waren ze verantwoordelijk voor een gevoel van saamhorigheid onder de Nederlandse bevolking.

Humor bakent de eigen groepsidentiteit af en bindt mensen samen. In het bijzonder in tijden van crisis en wanorde wordt er veel waarde gehecht aan een gevoel van verbondenheid. De Nederlanders vertelden de grappen onder elkaar en door gezamenlijk te lachen over de bezetter bouwden ze inderdaad een 'front'. Een front tegen die moppen, 'wier gevoel voor humor even tintelend bleek als een fles spuitwater, waar de fut uit is', zoals het in het boekje *Ken-je-die? Humor uit de oorlogsjaren (Amsterdam 1944)* werd verwoord. Met de grappen werd een scheiding aangebracht tussen 'wij' en 'zij' en werd er geprobeerd enige orde te scheppen in de chaotische bezettingstijd. Bestaande stereotypen speelden hierbij een rol, maar ook het beeld wat de Nederlanders van de nazi's hadden. De Duitsers waren in tegenstelling tot de Nederlanders humorloos, star, militaristisch, agressief, dom en laf en dit kwam in de moppen duidelijk naar voren. Andere moppen getuigden ervan dat ze weg of dood moesten.

Ten slotte wil ik nog op een andere belangrijke functie van humor wijzen: het vertellen van moppen als een ontlading van spanning. Al in 1905 stelde Sigmund Freud in zijn *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten*: 'Lachen befreit – es löst die Spannung. Jedes Nachlassen von Spannungen, ob sie durch Hunger, Seks, Zorn oder Angst hervorgerufen werden, ist angenehm. Normalerweise wird diese Entspannung durch zielbewußtes Handeln bewirkt.' In het bezet Nederland was deze mogelijkheid er over het algemeen niet. Humor functioneerde daarom als een vorm van ontspanning. Veel moppen waren relatief 'onschuldig', ze werden gezien als een vorm van verstrooiing waarmee men elkaar een hart onder de riem kon steken. Ze gaven kracht en waren 'blijde lichtpunten' in een periode van duisternis – letterlijk en figuurlijk.

Bronnen

Christie Davies, 'Humour and protest: Jokes under Communism', in: Dennis Bos en Marjolein 't Hart (ed), *Humour and Social Protest* (Cambridge University Press 2008).

Giselinde Kuipers, *Goede humor, slechte smaak. Een sociologie van de mop* (Amsterdam 2001).

Kathleen Stokker, *Folklore Fights the Nazis: Humor in Occupied Norway, 1940–1945* (University of Wisconsin Press 1997).

Meike Wöhlert, *Der politische Witz in der NS-Zeit am Beispiel ausgesuchter SD-Berichte und Gestapo-Akten* (Frankfurt am Main 1997).

Anton C. Zijderveld, *Waarom wij lachen. Over de grap, de spot en de oorsprong van humor* (Amsterdam 2011).

Van Faustus tot Faust:

De stabiliteit en variabiliteit van sagenstof

Daan van Bloois

'Zoo vertelt men te Broek in Waterland van een zekere Trijntje P., die kollen kon en een bijzonder mensch was, die rookte, pruimde en dronk, dat ze het aan iemand zou leeren. Die moest daartoe dicht naast haar komen zitten en alles woordelijk nazeggen. De ander beloofde dat. Toen kwam er eerst een kalf naast hen staan, en daarop kwam de leege broeipot aanhuppelen. Toen begon Trijntje: "Ik steek mijn vinger in dezen pot." De leerling herhaalde: "Ik steek mijn vinger in dezen pot." Toen Trijntje weer: "Ik houd het met den duivel en niet met God." Daarop sprong de ander op, en zei: "Ik houd het met God en niet met den duivel, en jij kunt van mijn part naar den duivel loopen." Bleek als een doek is hij toen naar huis gegaan, maar tooveren kon hij **niet**.'

Dit verhaal is opgetekend in de vroege 20ste eeuw en is zeker niet de enige in zijn soort; in de 19de en zelfs in de 20ste eeuw worden in Noord- en Zuid-Holland nog talloze verhalen verteld over toverij en aanverwante zaken. Je kan je maar beter beleefd gedragen, want sommige mensen kunnen je kar vastzetten of zelfs je **paard kreupel** maken. Een tovenaar maakt een paard kreupel, omdat hij van de boer niet mag meerijden. Wanneer de boer van gedachten verandert, prevelt de tovenaar iets en is het paard weer **beter**. Vooral **onbeleefde personen** worden vastgezet. De kunst van het vastzetten wordt uit een **boek** geleerd. Soms laten tovenaars mensen die zij niet mogen met paard en wagen in de **vliet** belanden. In een ander bijzonder verhaal tapt een matroos allerhande drank uit de **mast** van een schip; de kapitein heeft hem en zijn maats de oorlam (een borrel) onthouden.

De elementen uit de vorige verhalen komen ook terug in een ander verhaal over een man die het, net zoals in het voorgaande citaat, met de duivel houdt en niet met God. In 1592 verschijnt te Dordrecht de *Warachtighe historie van doctor Johan-*

nes Faustus. Dit boek is zeer waarschijnlijk niet de oorsprong van de voornoemde verhalen, maar het bevat wel enkele stereotiepe motieven over mannelijke tovenaars die een band hebben met de duivel waaraan zij (tover)macht ontlenuen. Deze motieven circuleerden in Nederland aan het einde van de 16de en begin van de 17de eeuw in de schriftelijke en mondelinge overlevering. De *Warachtighe historie* gaat zelf weer terug op een Duitse bron, die op zijn beurt een combinatie is van (apocriefe) levensverhalen van Faustus en didactische boodschappen op religieus gebied. Hoewel tegenwoordig de meeste mensen Faust kennen van Goethe, zal ik zijn versie hier niet behandelen; Goethe's *Faust* uit 1808 is een op volksoverlevering geïnspireerde, hoge romantische literatuur en bovendien heeft hij het verhaal sterk vermengd met autobiografische elementen.

Faustus als historisch figuur

In augustus 1507 schrijft Abt Trithemius van Würzburg aan zijn vriend Virdung het volgende over ene Georgius Sabellicus, die zichzelf de prins der dodenbezweerders noemt en zichzelf de naam Faustus gegeven heeft.

Ga na hoe vermetel deze man is, wat voor dwaasheid hij ten toon spreidt wanneer hij zich de eerste der dodenbezweerders noemt. Iemand die in werkelijkheid een goede opleiding ontbeert zou zich eerder een dwaas dan een meester moeten noemen.

Uit deze brief spreekt niets anders dan dedain voor een omhooggevallen illusionist; een opschepper die zijn plaats niet kent. In de meeste van de historische bronnen uit de tijd dat hij leefde komt hij er niet goed van af: in een brief uit 1513 wordt een zekere Georg Faustus beschreven als een handlezer. Hij zou zich de halfgod uit Heidelberg noemen. Ook deze schrijver van de brief vindt deze man maar een opschepper en een dwaas. Niet alle bronnen zijn negatief over hem; in 1520 leest hij nog de horoscoop voor de prins-bisschop Georg III te Bamberg. In 1528 wordt *Dr. Jörg Faustus* echter de toegang tot Ingolstadt ontzegd op grond van zijn activiteiten als toekomstvoorspeller. In 1532 mag hij Neurenberg niet in omdat hij zich met de zwarte kunst bezig zou houden. Faustus zou correct de uitkomst van de oorlog van keizer Karel V tegen Frankrijk voorspeld hebben en ook iemand advies hebben gegeven over een expeditie naar Venezuela. Zelfs Maarten Luther heeft Faustus genoemd: met God aan zijn zijde vreesde hij deze man niet. Faustus is waarschijnlijk in 1539-40 overleden.

Wilde verhalen na zijn dood

Waren de verhalen tijdens Faustus' leven al sterk, na zijn dood dikte men ze nog verder aan. In 1548 werd voor het eerst beweerd dat hij een magiër was die een pact met Satan had gesloten. In 1563 verscheen een werk met daarin uitspraken van de hervormer Melanchton: deze zei Faustus zelf ontmoet te hebben. Faustus zou geboren zijn in Knittlingen (Duitsland) en aan de universiteit van Krakau voor dodenbezweerder hebben gestudeerd. Hij praktiseerde daar ook magie en verwerd tot een beerput vol duivels totdat de duivel hem uiteindelijk meevoerde. Johannes Wier, een scepticus van het geloof in toverij, vermeldde een zelfde soort verhaal. Hij was hier echter niet in Knittlingen geboren, maar in Kundling. Voor zijn dood in 1540 zou hij zijn kunsten openlijk vertoond hebben in Duitsland, maar deze gingen gepaard met veel leugens en bedrog. Niet alle verhalen waren negatief: sommige mensen roemden zijn bijzondere gaven en zij zeiden dat zij hem en zijn zwarte kunsten nog lang zouden herinneren.

In 1587 verscheen in Duitsland het eerste Volksboek over Faustus, de *Historia von D. Johann Fausten*, dat was opgebouwd uit alle fantastische verhalen na diens dood; eigenlijk was het niet meer dan een apocriefe biografie. Een reden voor het publiceren van dit boek was de populariteit van de verhalen over Faustus, maar het belangrijkste was toch de didactische waarde van het werk; de kerk voerde al eeuwenlang strijd tegen de studie en beoefening van alchemie en astrologie. Men was bang dat deze zaken de autoriteit van de Bijbel zouden aantasten; de scheidslijn tussen wetenschap en zwarte magie was voor de Kerk soms maar heel dun.

Carel Batens *Warachtighe historie van doctor Johannes Faustus uit 1592*

Doctor Johannes Faustus wordt volgens deze vertelling in 1491 geboren in het dorpje Roda nabij Jena. Hij heeft liefhebbende ouders en goede vrienden en zou in Wittenberg theologie gaan studeren, maar wijkt van dit pad af en begint zich met toverij in te laten. Op een dag besluit hij dat toverij niet genoeg is en dat hij een duivel als dienaar wil hebben. Hij gaat naar een bos in de buurt van Wittenberg en voert daar de benodigde rituelen uit. Met een luid kabaal, alsof het bos ondersteboven werd gekeerd, verschijnt een geest tot hem die vraagt wat hij

Doctor Faustus roept de duivel op

van hem wil. Hij antwoordt de geest dat hij van hem verlangt dat hij de volgende dag op het zelfde uur wederom tot hem verschijnen zal. Ditmaal bij hem thuis. De geest weigert, maar als doctor Faustus hem eenmaal bij zijn eigen meester, de duivel, bezweert, kan hij niet meer weigeren en **geeft hij toe**.

De volgende dag blijkt dat de geest woord gehouden heeft en verschijnt hij tot Faustus in zijn huis te Wittenberg. Wat wenst dit mens van hem, vraagt de geest zich af. De doctor antwoordt dat hij wil dat hij hem in alles gehoorzaam zal zijn; hij zal hem alles moeten kunnen vragen en de geest zal op alles eerlijk antwoord moeten geven zolang Faustus hier op aarde is. De geest antwoordt echter dat hij dit eerst met zijn meerderen in de hel moet bespreken, maar geeft hem wel te verstaan dat hij hem alleen dienen zal als Faustus zijn eigen ziel verdoemt. Dit wil Faustus niet en hij stuurt hem **weg**. Wanneer deze drie dagen later terugkomt, blijkt hij echter van gedachten veranderd te zijn. De geest, die zich als Mephostophiles voorstelt, zegt tegen hem dat hij hem in alles gehoorzaam zal zijn als Faustus belooft het christelijk geloof af te zweren en alle christenen tot **vijand** te zijn. Dit contract met de duivel moet hij met zijn eigen bloed schrijven en ondertekenen. Het zal geldig zijn voor de duur van vierentwintig jaar. Na deze tijd was Faustus met lichaam en ziel aan de duivel overgeleverd. Zodra hij dit had ondertekend, belooft Mephostophiles hem met een **fantastisch schouwspel**, dat bestaat uit mooie muziek, wilde dieren en zwaardgevechten. En dat allemaal in Faustus' eigen huis.

Mephostophiles lijkt erg goed te zorgen voor Johannes en zijn dienaar Christoffel Wagener; hij steelt goede wijn, lekker eten en mooie kleding voor hen. Toch loopt Faustus al snel tegen de nadelen van het contract aan. Hij wil namelijk trouwen maar dat mag niet van de geest; heeft hij niet beloofd het christelijk geloof af te zweren en alle christenen tot vijand te zijn? Dan kan hij dus ook niet trouwen, want het huwelijk is een instituut van God. Indien hij niet gehoorzaamt aan de voorwaarden van het contract, dan zal de duivel hem **in stukken scheuren**. Faustus krabbelt terug, maar dit betekent niet dat hij de rest van zijn leven celibatair hoeft door te brengen. Integendeel; Mephostophiles brengt hem elke avond een andere mooie vrouw om het bed mee te delen. Dat deze vrouwen eigenlijk *the devil in disguise* zijn vertelt hij er voor het gemak niet bij.

De rode draad van het boek is dat Faustus weliswaar spijt heeft van zijn contract met de duivel, maar niet gelooft dat God zijn zonden zal vergeven; de verteller plaatst hem hierom op gelijke hoogte met Kain en Judas. Zij geloofden ook niet in de genade Gods en zie hoe het met hen is afgelopen. De doctor probeert zijn

geweten te sussen door Mephostophiles uit te horen over de hel: hoe is deze ontstaan en hoe vergaat het de verdoemden? Is het mogelijk om uit de hel gered te worden? Op deze laatste vraag is het antwoord nee. Telkens als Faustus spijt krijgt van zijn besluiten, leidt zijn geest hem met **mooie vrouwen** af.

Op een gegeven moment is zijn geest de vragen over de hel wel zat. Hij verzoekt zijn meester om zijn gedachten naar iets anders te verzetten; al deze informatie over de hel maakt hem toch maar mismoedig. Hierop besluit hij zich toe te leggen op het maken van almanakken. Met behulp van zijn geest is hij een zeer kundig astroloog geworden en dit maakt zijn almanakken uiterst nauwkeurig; de weersvoorspellingen die erin staan kloppen **tot op de dag nauwkeurig**. Ook krijgt hij een docentschap klassieke talen aan de universiteit van Erfurt. De studenten daar zijn zeer onder de indruk van zijn vaardigheden; hij laat namelijk alle personages uit de *Ilias* en *Odysee* van Homerus ten tonele **verschijnen!**

Op andere momenten lijkt hij meer met zijn krachten te pronken. Zo houdt hij een boer voor de **gek** omdat deze hem uitscheldt. Een andere keer tovert hij een wagen van een boer **kapot** omdat hij niet met hem mee mag rijden. Ook ridders kunnen het slachtoffer zijn; Faustus heeft eens een ridder omringd met een betoverd **schijnleger**. Wanneer de man en zijn metgezellen zich overgeven, hebben zij nog een maand lang geitenhorens. Faustus bedriegt ook mensen wanneer hij in geldnood zit. Zijn geest weigert hem op een gegeven moment geld uit te keren omdat hij vindt dat hij Faustus al genoeg heeft gegeven in de vorm van kennis. Hierop leent de doctor zestig gulden bij een Joodse man en wekt bij hem de illusie dat hij zijn eigen voet afzaagt en als onderpand weggeeft. De man weet niet goed wat hij hiermee aan moet; zo'n voet groeit toch nooit meer aan? Hij gooit de voet in het water, maar als Faustus na een maand zijn onderpand komt ophalen heeft de man dit uiteraard niet meer. Op deze manier hoeft hij zijn geld **niet terug te betalen**.

De truc met de voet komt nog eens handig uit. Hij heeft op de markt een paard aan een paardenkoper verkocht. Hij spoort de man aan vooral niet met zijn paard het water in te gaan. Deze doet dit echter toch en het paard verandert meteen in stro. Met een nat pak snelt de boze man naar de herberg waar Faustus verblijft en treft hem daar slapend aan. Hij probeert hem aan zijn been het bed uit te trekken, maar dit scheurt van zijn lichaam af. Faustus schreeuwt moord en brand en hoeft hierom de man **niets terug te betalen**.

Wanneer zijn contract op zijn eind loopt wordt Faustus wanhopig. Hij begint een steeds beestachtiger leven te leiden; op een gegeven moment deelt hij zelfs het bed met zeven verschillende vrouwen tegelijkertijd. Hij roept Helena van Troje op en verwekt een zoon, **Justus Faustus**, bij haar. Twee verschillende mensen proberen hem tijdens zijn contract te bekeren, maar dit heeft **geen zin**. Wanneer Faustus één keer bijna wordt overgehaald, verschijnt de **duivel** die hem opnieuw het contract laat tekenen.

Faustus laat al zijn bezittingen na aan zijn trouwe dienaar, Christoffel Wagener. Hij geeft hem zelfs een geest voor zichzelf, **Auwerhaen**, die mee zal helpen aan het opschrijven van Faustus' levensverhaal. Vlak voordat de duivel hem komt halen eet hij nog met zijn vrienden aan wie hij dan alles vertelt over zijn pact met de duivel. Zij schrikken hier hevig van; als hij dit eerder aan hen verteld had, dan hadden zij hem kunnen redden. Nu is het te laat, dat weet Faustus zelf ook. Hij wacht de duivel alleen in een aparte ruimte af. Tussen twaalf en één uur 's nachts komt die hem met luid kabaal halen. Nog eenmaal zwaait de deur open en horen zijn vrienden hem om hulp schreeuwen, maar zijn stem verstomt al snel. Zij durven de volgende dag pas te gaan kijken en zij treffen een gruwelijk tafereel aan: de kamer zit onder het bloed en Faustus' hersenen kleven aan de muur. Zijn ogen en tanden zijn door de duivel uit zijn hoofd geslagen en liggen verspreid over de kamer. Zijn vermorzelde lichaam treffen zij buiten op de mesthoop aan. Dat dit verhaal een **waarschuwing** mag zijn voor alle vrome christenen.

Faust gooit graan in de gracht, dat Mephistopheles ongeschonden uit moet krijgen

Van Faustus tot Faust: adaptatie in de orale traditie

De latere Nederlandstalige verhalen gaan meestal over Faust en niet over Faustus. Verder zijn het, in tegenstelling tot het Nederlandse volksboek uit 1592, mondelinge vertellingen. In het **oudste verhaal** over Faust in de verhalenbank (1839) is zijn geboorteplek niet zeker. Faust woont hier in slot Waardenburg bij Zaltbommel. De verteller is op de hoogte van de verschillende verhalen over Faust, maar hij wil zich bij de Waardenburgvariant houden. Volgens hem kan Faust in Anholt, Knittlingen, Schwaben of Brandenburg geboren zijn. Hij plaatst zijn geboortedatum wel wat vroeg, in het begin van de 15de eeuw. Dat zou betekenen dat Faust bij zijn overlijden in 1539-1540 honderdveertig zou kunnen zijn geweest. Hij heeft theologie gestudeerd in Ingolstadt, maar wilde te veel kennis.

Los van de onzekerheid over zijn geboorteplaats en -jaar zijn er nog een aantal andere verschillen. Faust tekent het contract met de duivel weliswaar met zijn ei-

gen bloed, maar het duurt geen vierentwintig, maar zeven jaar. De duivel heet hier geen Mephostophiles, maar Joost, een populaire Nederlandse taboenaam voor de duivel. Bovendien is Faust niet degene die onder het contract uit probeert te komen, maar de duivel zelf; na vier jaar was hij uitgeput door alle opdrachten. Faust weigert dit echter. Een belangrijke motivatie voor het tekenen van het contract met de duivel is de zoektocht van Faust naar de steen der wijzen. Een bijzonder detail dat ik in geen ander verhaal uit de verhalenbank heb teruggevonden is dat Faust het geheim van de boekdrukkunst uit Nederland zou hebben gestolen. Wat wel overeenkomt met de *Warachtighe historie* uit 1592 is dat zijn geest lekker eten voor hem haalt van buiten het seizoen. Verschillend is echter de informatie dat dit uit Amsterdam en Parijs komt. Faust lijkt in de mondelinge traditie een stuk sadistischer in hoe hij de duivel uitput dan in het Nederlandse volksboek. In een verhaal uit 1841 wordt Faust zijdelings genoemd. Een edelman heeft zich net als Faust overgeven aan de duivel. Om zijn vijanden te misleiden maakt hij van **wilgen-takken** een leger.

In een verhaal uit 1892 uit de Collectie Boekenooogen woont Faust eveneens in slot Waardenburg bij Zaltbommel. Het verhaal doet in zoverre denken aan de *Warachtighe historie* dat de geest 'Meph' heet. Faust geeft zijn geest lastige opdrachten; hij moet planken voor Fausts wagen leggen, maar deze daarna direct weer weg halen. Ook gooit hij graan in de slotgracht, dat Meph er daarna ongeschonden uit moet halen. Dit element komt ook in andere Nederlandse Faustvertellingen voor. Zijn geest wordt op een gegeven moment zo boos dat hij hem door het raam naar buiten duwt of trekt. Hierbij vermorzelt hij Faust. Het bloed zou **nog steeds** zichtbaar zijn.

Een verhaal uit 1896 speelt zich af in Leeuwarden. Faust bezoekt een barbier om zich te laten scheren. Hij vindt dat de man geen goed werk levert en snijdt zijn eigen hoofd af en scheert dit. Hij geeft de barbier nog een dukaat voor de moeite, maar dit verandert tot twee keer toe in een koperen munt. Ook heeft hij nog schuld bij de waard. Deze geeft hij zijn been als onderpand. De man weet niet goed wat hij er mee aan moet en gooit het weg. Zo hoeft Faust zijn geld **niet te betalen**. Wat hij precies gedaan heeft is niet duidelijk, maar Faust wordt op een gegeven moment verbannen uit Leeuwarden. Hij verdwijnt echter niet onopgemerkt: de poortwachters van alle vier de stadspoorten menen dat Faust via **hun poort** de stad verlaten heeft.

Interessant genoeg lijkt het meest recent opgetekende verhaal (tussen 1944-47) het meest op de *Warachtighe historie*. Het verhaal is verteld in het Liemers. Faust

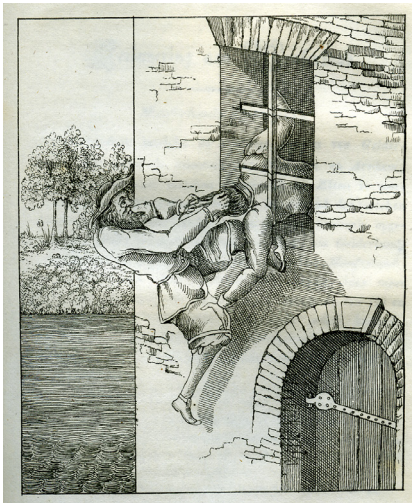
wordt hier als 'Faus' uitgesproken. In tegenstelling tot de andere verhalen duurt het contract geen zeven, maar de 'oorspronkelijke' vierentwintig jaar. Het verhaal met het stropaard vindt hier plaats in Parijs. Faust verkoopt het voor duizend gulden aan een boer. Het dier springt echter van de dijk af het water in. De boer springt zelf net op tijd van het dier af, maar ziet dat het in stro verandert. Hij zoekt Faust op in de herberg en treft hem slapend aan. Hij trekt hem aan zijn been dat van het lichaam losscheurt. Faust begint te schreeuwen, maar zij schikken uiteindelijk voor **tweeduizend gulden**.

Faust straft een boer die niet voor hem aan de kant wilde gaan. Met behulp van satan maakte hij zijn paard dood en liet hij de wielen van zijn wagen vliegen. De boer zegt hem dat hij arm is. Hierom wekt Faust zijn paard weer tot leven en vertelt de man dat hij zijn wielen kan vinden bij de vier stadspoorten van Parijs. Ook kent dit verhaal eenzelfde gruwelijk einde als de *Warachtighe historie*; nadat de duivel hem heeft meegevoerd ligt het lichaam van Faust in stukken verspreid over de kamer. Wat wel nieuw is dat bij zijn begrafenis een forse wind opsteekt en zijn grafkist door de lucht vliegt. Het graf zit hierna weer helemaal vol met **zand**. Kennelijk mag hij om zijn zonden niet in gewijde aarde begraven worden.

Invloed van het Nederlandse volksboek op de volksverhalen?

Faustus is niet het enige verhaal over het **duivelspact**: in een van origine Engels verhaal verkoopt een Nederlandse kapitein zijn ziel aan de duivel en wordt hierdoor de *Vliegende Hollander*. In een ouder verhaal uit misschien wel de zevende eeuw heeft Theophilus zijn ziel aan de duivel verkocht in ruil voor een hoge kerkelijke positie. Uiteindelijk verleent Maria, de moeder van God, hem genade. In het zestiende-eeuwse verhaal over Mariken van Nieumeghen roept ze de duivel aan voor hulp, en wordt zij uiteindelijk ook gered vanwege haar berouw. Hierin verschillen deze laatste twee verhalen wezenlijk van de zestiende-eeuwse Faustus, die immers niet gered wordt, maar zeer gruwelijk aan zijn einde komt.

Slot Waardenburg, de Nederlandse woonplaats van Faust, doet denken aan een verbastering van Wittenberg. Het Nederlandse volksboek uit 1592 is overigens al een mengelmoes van mogelijk waargebeurde elementen en sterke verhalen. In elk verhaal heeft Faust(us) bijvoorbeeld een andere voornaam: Georgius, Georg, Jörg, Johannes of zelfs Heinrich bij Goethe. Zelfs zijn achternaam verandert van Faustus in Faust in latere verhalen. Zijn geboortejaar en –plaats zijn niet duidelijk (is dat nu Knittlingen, Kunding of Roda?) en heeft hij nu in Krakau of Wittenberg gestu-

Meph sleurt Faust aan zijn haren door het raam naar buiten

deerd? In de *Warachtighe historie* vernielt Faustus een boerenwagen bij Brunswijk, terwijl hij dit in de Liemerse variant in de buurt van Parijs doet; het Faustverhaal lijkt te worden aangepast aan de tijd en belevingswereld van de mensen die het verhaal vertellen.

Faust(us) hield het met de duivel en niet met God, maar er zijn verder niet veel volksverhalen over een duivelspact in Nederland; er zijn een paar verhalen over zweren bij de duivel ('Ik ben op tijd of anders mag de duivel me halen') en dat wordt als iets zeer negatiefs en gevaarlijks gezien. Het is moeilijk tot niet te zeggen of *Warachtighe historie* steeds de bron is van de Nederlandse volksverhalen over vastzetten, drank uit hout tappen en paarden kreupel maken; aan de ene kant doet het verhaal over de uit hout tappende matroos erg faustiaans aan, maar aan de andere kant kan *Warachtighe historie* ook zijn samengesteld uit toentertijd al bekende verhaalmotieven. Waarschijnlijk is er sprake van tweerichtingsverkeer en hebben de sagen over Faust(us) regionale aanpassingen ondergaan. Wat meer specifiek Nederlands lijkt is het sadisme van Faust; Joost de afgepeigerde duivel wil maar wat graag van het contract af.

Bronnen

Carel Baten, *Warachtighe historie van doctor Johannes Faustus* (ed. René Blankers) Jasper Troyen (?), Dordrecht 1592 en te lezen in de [verhalenbank](#)

[Het Duivelspact](#) (Lexicon uit de Nederlandse Volksverhalenbank)

J.W. von Goethe, *Faust* [I] (Vertaald naar Nederlands door J.J.L. ten Kate. Leiden, 1880).

K.P. Wentersdorf, 'Some observations on the historical Faust', *Folklore* 89 (1978), 2. p. 201-223.

Tien vragen

Interview met Mia Verbeelen

De Vlaamse vertelster Mia Verbeelen werd voor 2015 verkozen tot 'Vertelambassadeur van het jaar' (vroeger was dat: Verteller van het jaar). Ze is nu alweer de nodige maanden op streek, en in deze nieuwe rubriek legden wij haar de volgende tien vragen voor:

(1) Waarom ben je (professioneel) gaan vertellen?

Het vertellen is op mijn pad gekomen en heeft mij gevonden. Het is eigenlijk geen bewuste keuze geweest. In 1991 was ik theaterdirecteur van Theater de Fransche School in Culemborg. Ik organiseerde een driedaags Vertelfestival nadat ik Jan Declair met de 'Obscene Fabels' van Dario Fo had gezien. Ik was gefascineerd door de kracht én de eenvoud van het verhaal. Geen encenering, geen decor, attribuut of kostuum. Jan vertelde met zo'n power dat ik alles in mijn verbeelding kon zien! Een geweldige ervaring. Ik betrok ook amateur-vertellers, 55-plussers, bij het festival. Eén van hen was dramadocente Loekie Wieringa, een flamboyante vrouw die al

spoedig na het festival een vertelgroep startte. Toen ze mij een poosje later een speech zag doen, uit het hoofd vertellend, zei ze: "Jij bent zelf een verteller!" Ze nodigde me uit om bij haar vertelgroep te komen. Daar ontmoette ik Eric Borrias, Rudi Kuhn, Gerard Zuiderhof en later sloot Adrie Gloudemans zich ook aan. We hebben 13 jaar samengewerkt in dat Vertellerscollectief oRare.

Eerst was het mijn hobby, toen ik eenmaal mijn 'vertelstem' had gevonden werd het m'n passie en nu is het m'n missie!

(2) Hoe zou je je eigen repertoire willen karakteriseren?

Ik heb een veelzijdig repertoire, van sprookjes tot volksverhalen, van mythes tot zelfgeschreven verhalen. Maar altijd kies ik verhalen die mij aanspreken, waar ik verbinding mee kan maken. Want alleen als een verhaal mij aanspreekt, kan ik het tot leven wekken met mijn energie en talent en dat in verbinding brengen met het publiek.

(3) Hoe vertel je? Memoriseer je een script of vertel je een verhaal dat je in beelden voor je ziet?

Ik werk op verschillende manieren aan een verhaal. Als ik een verhaal lees en het spreekt me aan, maak ik eerst een geschreven versie. Ik analyseer de structuur; zorg dat er een stevig en pakkend begin is, zodat de luisteraars meteen mee zijn met het personage. In zo'n intro moet ook de probleemstelling duidelijk zijn. Voor welke uitdaging staat het personage? Wat is zijn/haar verlangen, gemis, wens, conflict...Welke obstakels komt de hoofdfiguur tegen of welke helpers komen op zijn/haar pad? Ik moet ook goed weten waar het verhaal zijn spannendste moment(en) heeft, waar de climax ligt.

Vervolgens maak ik een beknopt overzicht van de beelden. Soms maak ik tekeningen of collages om de beelden verder uit te werken. Sommige stukken vertel ik woordelijk zoals ik ze heb opgeschreven omdat ik dan de poëzie van de taal kan meenemen of een zintuiglijke beschrijving mooi kan overbrengen.

Daarna ga ik luidop vertellen, van beeld naar beeld. Soms doe ik dat in de auto tijdens een lange rit, of al wandelend in de natuur. Als ik het verhaal beheers, volgt de verfijning: welke sfeer past bij de beelden? Waar vertel ik puur informatief, waar leg ik emotie in het verhaal, waar zit de verstilling?

(4) Vertelden je ouders je vroeger verhalen? Ging dat uit het hoofd, of werd er voorgelezen uit een boek?

Mijn moeder was onderwijzeres. Zij leerde de kinderen in 'het eerste studiejaar' lezen en schrijven. 's Avonds voor het slapengaan of op een regenachtige dag las ze ons wel eens voor. Ik herinner me de verhalen over Janneke en Mieke die verdwaalden in het bos. Ik heb ze onlangs teruggevonden in een boek van Hendrik Conscience, 'de man die zijn volk leerde lezen', zo wordt gezegd in Vlaanderen.

Mijn vader nam ons vaak mee op zondagse uitstapjes, naar dorpen en steden waar altijd wat te vertellen was. Hij kende de oude volksverhalen. Uit zijn mond hoorde ik het verhaal van 'De Pot met drie oren', een volksvertelling over de Boeren van Olen. Dat verhaal heb ik trouwens verteld en is te beluisteren op de Vertelmuur in de OBA!

(5) Welk verhaal uit je kindertijd is je het meest bijgebleven? Waarom is dat?

'De drie veren' en 'Eenoogje, tweeoogje, drieoogje' van de Gebroeders Grimm.

'De drie veren' vond ik geweldig omdat een koning zijn drie zonen op pad stuurt en de richting aangeeft door voor ieder van hen een veer weg te blazen. Ergens diep vanbinnen voelde ik dat het lot je levensloop bepaalt. Wanneer de veer van de jongste zoon vlak voor zijn voeten neervalt vond ik dat zo zelig. Maar dan ontdekt hij een luik in de grond, met een trap naar beneden! Dat vond ik reuzespannend! Afdalen, onder de grond. Het donker durven ingaan en daar dan de schatten vinden. Een prachtige metafoor voor zelfonderzoek, de zoektocht naar je diep verborgen schatten. De mijne is het vertellen, ook door het lot komen aanwaaien!

(6) Wat is tegenwoordig je lievelingsverhaal? Waarom?

Dat is moeilijk te zeggen omdat de verhalen meedeinen met mijn levensstroom. Verhalen die ik 10 jaar geleden het liefst vertelde, zijn nu 'uitverteld' omdat ik in een andere levensfase zit.

Elk verhaal heeft een eigen ziel die op een bepaald moment in mijn leven resoneert met de mijne.

Soms komen de verhalen weer terug omdat ik een diepere laag ontdek. Dan komt zo'n verhaal weer in een heel ander 'licht' te staan.

Misschien is mijn lievelingsverhaal wel het verhaal dat ik het laatst verteld heb.

(7) Van wie heb jij als verteller veel geleerd, vind je?

Mijn tijd bij Vertellerscollectief oRare heeft me een stevige basis gegeven. Bij die groep werd mijn verteltalent ontdekt, gevormd en verfijnd. In de loop der jaren heb ik veel vertellers gezien, uit Nederland, Vlaanderen en de rest van Europa. Steeds ontdek ik weer dat iedereen zijn eigen stijl en kracht heeft. Ik leer nog steeds bij door veel te kijken en op te pikken wat bij me past. Ik blijf mijn verteltalent ook bijschaven door les te volgen bij Veva Gerard, aan de Stedelijke Academie in Lier. Je bent als verteller nooit uitgeleerd!

(8) Kun je leven van het vertellersvak?

Ja, en daar prijs ik me gelukkig voor. Ik werk part-time als verteller in Het Sprookjeshuis in een prachtig park in Deurne, vlakbij Antwerpen. Dat is een vaste baan in dienst van de Provincie Antwerpen. Op de dagen dat ik niet werk, vertel ik regelmatig op scholen, bibliotheken of op festivals, gelukkig ook nog heel vaak in Nederland. Daarnaast ben ik stafid en docent bij de Vertelacademie en geef ik regelmatig cursussen en workshops.

(9) Dragen verhalen volgens jou een bepaalde betekenis uit? Kun je eventueel een voorbeeld geven?

Verhalen kunnen je even uit de maalstroom van gedachten tillen. Ze kunnen onderhoudend en vermakelijk zijn, maar ze kunnen je ook raken in je diepste zijn; je een boodschap geven of tot een inzicht leiden. Ze kunnen ook troost bieden of louterend zijn.

Zo werd ik eens gevraagd om bij de uitvaart van een meisje van 11 jaar een verhaal te vertellen. Ik begon een bestaand verhaal te bewerken en wonder boven wonder werd het een heel nieuw verhaal. Dat verhaal bleek achteraf een groot hulpmiddel te zijn voor de verwerking bij haar klasgenootjes. De vader van het meisje heeft er later nog een vervolg op geschreven, in dezelfde beeldentaal. Dat geeft aan wat één verhaal kan doen voor zowel kinderen als volwassenen.

(10) Wat zijn je plannen als Vertelambassadeur voor dit jaar?

Ik ben volop bezig om de vertelscene in Vlaanderen en Nederland meer met elkaar in contact te brengen. Omdat ik 30 jaar in Nederland gewoond heb en sinds 9 jaar weer in België, heb ik een groot netwerk opgebouwd in beide landen. Dat netwerk wil ik inzetten om organisaties bij elkaar te brengen, tot uitwisseling te komen, met elkaar te verbinden.

We zijn niet voor niets één groot taalgebied. Ik ben er vast van overtuigd dat we met elkaar een vuist kunnen maken en de weg kunnen vinden naar meer zichtbaarheid in het culturele en maatschappelijke veld. In dat proces wil ik graag een rol spelen.

Bronnen

<http://verteltheater.nl/vertellers/mia-verbeelen/>

<http://www.stichtingvertellen.nl/vertellers/userprofile/200>

Een Anansiboom in het Openluchtmuseum

Een kleine foto-impressie

Theo Meder

Op zaterdag 5 september vond de kick-off plaats van het Anansiboom-project in het Openluchtmuseum in Arnhem. Anansi-verteller Wijnand Stomp hield er een voorstelling, en Jean Hellwig, onder andere bekend van het **Anansi Masters** project, deed een oproep aan Afro-Surinaamse en Afro-Antilliaanse vertellers om te participeren.

De Anansiboom staat er nu nog niet, maar werd op het toneel gerepresenteerd als een boom met allerhande schoenen eraan. Toen Wijnand Stomp begon te vertellen over de Tamarindeboom waar hij op Curaçao alle dagen oudere mannen domino zag spelen, kwamen bij mij de beelden terug uit de roman *Dubbelspel* van Frank Martinus Arion. Het is echter de bedoeling dat in het Openluchtmuseum een boom geplant gaat worden en er een Caraïbisch tafereel omheen komt, waarna vertellers op woensdag, zaterdag en zondag verhalen komen vertellen. De vertellers zullen opgeleid worden door Wijnand Stomp. Een medewerker van het Openluchtmuseum motiveerde deze stap om meer Surinamers en Antillianen te trekken die het museum nu veel "te Hollands" vinden. De geschiedenis die er getoond wordt is er inderdaad te blank en kan wel wat meer post-koloniale kleur krijgen. Omgekeerd valt te verwachten dat de exotische verhalen ook weer nieuwe Nederlandse bezoekers zullen trekken.

In zijn voorstelling vertelde Wijnand Stomp over zijn Tante Jewel uit zijn jeugd, die hem de waarheid vertelde over het slavernijverleden ("Een zwarte bladzijde uit de

Wijnand Stomp en Jean Hellwig

De Anansiboom

Links: Tante Jewel spuugt wat rum rond voor geluk
 Rechts: Tante Jewel speelt domino

Nederlandse geschiedenis: heb je die wel eens proberen te lezen?"). Vervolgens vroeg Stomp de assistentie van iemand uit het publiek om hem te laten metamorfoser tot deze Tante Jewel, met een flinke boezem, een geducht achterwerk, en rollers in haar haar.

Terwijl ze haar verhaal over de slavernij vertelt, speelt Tante Jewel een potje domino met haar gaste en wint. Tevens speelt ze kort een kwisje met het publiek over 1 juli 1863 (de afschaffing van de slavernij door Nederland) en over Keti Koti.

Als de kleren van Tante Jewel weer in de koffer zijn verdwenen, vertelt Stomp een nieuw, zelfverzonnen Anansi-verhaal. Het gevaar van dergelijke moderne verhalen is, dat ze vaak te braaf zijn, maar dat bleek gelukkig niet het geval. Anansi is weer de *trickster* als vanouds.

Anansi hoort dat er een muziekfestival wordt gehouden en de winnaar krijgt een jerrycan met palmwijn. Anansi zou deze jaarvoorraad graag willen winnen, maar hij kan niet musiceren. Dan hoort hij dat ze nog één jurylid zoeken, maar dat moet wel een vrouw zijn. Anansi rent naar huis, trekt kleren van zijn vrouw aan, en keert terug als Ma Anansi. Hij krijgt een zetel als jurylid en weet tijdens het festival de jerrycan met palmwijn onder zijn rokken te parkeren. Met een slangetje onder de kleren van de jerrycan naar zijn mond heeft Anansi een steeds betere avond. Met een dronken kop geeft hij elke musicus een 10. Als de winnaar merkt dat de jerrycan niet vol meer is, ontstaat er wat duw- en trekwerk waarbij Anansi in het zwembad

belandt. Als de bh en de andere vrouwenkleden komen bovendrijven begrijpt men dat Anansi hen weer een loer heeft proberen te draaien, maar zoals het een slimme spin betaamt weet hij zijn straf toch weer te ontlopen.

Na afloop van de voorstelling werd er nog nagepraat met Surinaamse hapjes en sapjes. Hopelijk wordt de Anansiboom spoedig een nieuwe attractie in het Openluchtmuseum in Arnhem. Daarmee zou het museum in één klap multicultureler zijn dan de Efteling, die zich tot op heden buitengewoon huiverig toont voor vertelcultuur die wél in Nederland voorkomt, maar niet als autochtoon wordt ervaren.

Anansi slurpt met een slangetje de jerrycan palmwijn leeg

Dam Jaarsma en de Friese volksverhalen

Met de SagenJager door de Fryske Wâlden

Lutske Holthuis

SΔGEN
J▽GER

Dam Jaarsma: leven en werken

Op 19 maart jongstleden heeft het Meertens Instituut een digitale routeplanner – de *SagenJager* – gelanceerd die wandelaars of fietsers meeneemt langs verschillende locaties in Waterland (Noord-Holland), die zijn verbonden met vele volksverhalen. Op deze manier kunnen de bewoners van Waterland, maar ook toeristen, (opnieuw) kennismaken met de orale vertelcultuur van de regio. Via een smartphone of tablet kan de wandelaar of fietser lezen en luisteren naar sagen, sprookjes en legenden die zijn verbonden aan een specifieke locatie binnen de route. Binnenkort zullen ook de Noordelijke Friese Wouden worden opgenomen in de *SagenJager*. In deze regio is in het verleden intensief verteld en verzameld, dit laatste met name door de Friese verzamelaar Adam Aukes Jaarsma, meestal Dam Jaarsma genoemd (1914-1991).

Dam Jaarsma groeide op in het Friese dorpje Oostermeer in een boerengezin. Op de lagere school leerde hij schrijven in het Fries, wat hij volhield op de HBS in Drachten en in zijn dagboeken en gedichten. Ook de volksverhalen tekende hij op in de taal waarin ze verteld werden, omdat hij van mening was dat de verhalen het beste tot hun recht kwamen in de moedertaal van de vertellers. Op zijn fiets trok Jaarsma de Friese Wouden door, aanvankelijk voor de Fryske Akademy en later voor het Volkskundebureau. Dam Jaarsma was een bijzondere man. Zo was hij bijvoorbeeld sterk beïnvloed door de Duitse romantiek. Voor hem ging er een bepaalde betovering uit van het Friese landschap, hij wilde iets van die grijze oudheid ervaren. Naast volksverhalenverzamelaar was Dam Jaarsma ook een verdienstelijk dichter. In zijn gedichten probeerde hij vaak de melancholieke sfeer van het

oude Friese landschap te vatten. Veel kranten publiceerden zijn korte gedichtjes. Hij moet er meer dan duizend geschreven hebben – in het Fries natuurlijk. Al in zijn jongensjaren had hij een grote belangstelling voor taal en literatuur. Na de middelbare school ging hij theologie studeren aan de Rijksuniversiteit in Groningen, maar hij raakte zijn interesse voor mens en natuur nooit kwijt. Zijn studie theologie liep helaas vast in de Tweede Wereldoorlog. Hierna werd Dam Jaarsma hulpprediker in Rottevalle en later was hij jaren voorganger van de vrijzinnige gemeente in zijn geboortedorp Oostermeer.

De verzamelwoede ontstond al vroeg bij Dam Jaarsma en werd dan ook snel opgemerkt bij het Meertens Instituut, toen nog het Volkskundebureau. In de jaren zestig en zeventig leidde de volkskundige J.J. Voskuil een project waarbij een twintigtal regionale verzamelaars zoveel mogelijk volksverhalen optekenden. Dit resulteerde in een archief met ruim 32.000 volksverhalen. Dam Jaarsma was één van deze verzamelaars. Hij leverde in zijn eentje bijna de helft van het totale aantal volksverhalen. Deze verzamelde hij allemaal op de fiets in zijn eigen regio: de “Fryske Wâlden”. Dam Jaarsma kreeg – net als alle verzamelaars – de opdracht om aan de hand van een vragenlijst volksverhalen op te tekenen die uit de ‘volksmond’ afkomstig waren; het moest gaan om “echte, authentieke” verhalen, die niet uit boeken afkomstig waren maar uitsluitend uit de mondelinge overlevering. Op het Friese platteland waren in de jaren zestig nog genoeg oudere mensen te vinden die deze ‘authentieke’ sagen en sprookjes in hun herinnering bewaard hadden, met name in de Friese Wouden. We kunnen wel stellen dat al deze duizenden verhalen uit de Wouden verloren waren gegaan, als Dam Jaarsma ze niet had verzameld en opgetekend. Dam Jaarsma was niet zomaar een *Wâldpyk* (een Friese woudbewoner in hart en nieren) hij was een hele bijzondere, met de grote verdienste de Friese orale traditie voor een aanzienlijk deel van de vergetelheid te hebben gered.

Wat de omvang en diversiteit van de collectie van Jaarsma zo bijzonder maakt, is het feit dat zijn actieradius werd bepaald door zijn fiets. Dit was zijn voornaamste vervoersmiddel: in een betrekkelijk klein gebied heeft Jaarsma meer verhalen verzameld dan welke andere verzamelaar dan ook. In de Friese Wouden woonden veel mensen die verhalen uit de mondelinge overlevering wisten te vertellen. Wat echter minstens zo belangrijk was als de hoeveelheid verhalen en vertellers, was Jaarsma’s vermogen om met de vertellers om te gaan. Hij wist mensen aan te sporen steeds meer verhalen te vertellen, hij trok ze als het ware uit de vertellers. Jaarsma was dus een geboren verzamelaar, sterk gefascineerd door de Friese

Vaste verteller Auke de Wal met Dam Jaarsma

Mollenvanger Anders Bijma

volkscultuur, en met een grote liefde voor (en kennis van) zijn eigen streek. Bovendien werd hij gerespecteerd als hulppredikant.

Wat Jaarsma het allerbelangrijkst vond in zijn verzamelqueeste, was het documenteren van een verdwijnende cultuur. Hij had het gevoel dat hij de vele verhalen moest vastleggen, voordat het te laat was. Jaarsma probeerde niet alleen de inhoud van de verhalen zo nauwkeurig mogelijk weer te geven, maar ook de stijl van de verteller. In Amsterdam was het Volkskundebureau zeer verrast dat er in de tweede helft van de twintigste eeuw nog altijd zoveel verhalenvertellers bestonden met een eigen, gevarieerd repertoire.

Vaste vertellers: 'Swarte Anders' uit Boelenslaan

Jaarsma kende vele 'vaste vertellers', die hij meerdere malen bezocht. Verhalen van veelvuldig bezochte vertellers als Auke de Wal en Andries Bijma zijn dan ook opgenomen in de *SagenJager*. Eén van de meest interessante van Jaarsma's vaste vertellers was Andries Bijma, of 'Swarte Anders' vanwege zijn donkere uiterlijk, uit Boelenslaan (1890-1977). Anders Bijma was een belangrijke bron voor Jaarsma; hij werd in hetzelfde jaar (1966) vijf keer door laatstgenoemde bezocht. Anders Bijma was een veelzijdig figuur. Zo was hij mollenvanger van beroep, maar ook keuterboer, genezer en verzamelaar (voor anderen) van archeologisch materiaal. Het mollenvangen was winterwerk; Bijma trok in 1904 er al op uit om mollen te vangen door heel Nederland, maar ook tot in België en Duitsland. Anders had met name de nodige verhalen gehoord van zijn *pake* (opa) Alle Bijma, maar hij had ook veel verhalen opgedaan tijdens zijn zwerftochten door Nederland en over de grens. Anders Bijma moet een intelligente en creatieve verteller zijn geweest. Van zijn verhalen bestonden namelijk tevens vergelijkbare Duitse en Belgische versies. Hij was vermogens de essentie van een Duitstalig of Vlaams verhaal te vatten en om er vervolgens zijn eigen versie van te maken.

Jaarsma beschreef Bijma als iemand met een zeer donker uiterlijk: roetzwarte krullen met een gezicht dat deed denken aan dat van een Pool of een Rus. Alleen zijn ogen waren anders, daar zat volgens Jaarsma 'eat fan fluwiel yn', net als bij zigeuners; hij had iets zuidelijks. Jaarsma vertelt tevens dat Bijma geen briljante verteller was, maar wel een met humor en een stil plezier in het vertellen. Wat hem vooral bijzonder maakte is dat hij de traditionele sprookjes kon vertellen waarvan Nederlandse wetenschappers beweerden dat de vertellers inmiddels waren uitgestorven. Na de Tweede Wereldoorlog bleek dit soort vertellers dus nog altijd te be-

staan, en Jaarsma komt de verdienste toe dit te hebben aangetoond. Onderstaand sprookje werd op 18 augustus 1966 door Anders Bijma aan Dam Jaarsma verteld; een traditioneel sprookje uit een verloren gewaande orale traditie.

Blauburd hie in frou, dy liet er heech forsekerje. Hy kitele har sa bot en sa lang ûnder 'e fuotten, dat hja lake har dea. De twadde frou liet er wer heech forsekerje. Dy smiet er yn in greate kelder. Mei de trêdde died er krektengelyk. Letter hat er noch sawn forbrând yn in greate Salamanderkachtel. Alle gear wienen se heech forsekere. Mar mei it sawnde frommes, dat er yn 'e kachtel die, ha se him attrapearre. Doe ha er himsels ophong...

(Blauwbaard had een vrouw, die hij hoog liet verzekeren. Toen kietelde hij haar zo hevig en zo lang onder haar voeten, dat ze zich dood lachte. Ook zijn tweede vrouw liet hij weer hoog verzekeren. Deze smiet hij in een grote kelder. Met de derde vrouw deed hij hetzelfde. Later verbrandde hij nog zeven in een salamanderkachel. Allemaal waren ze duur verzekerd. Maar met de zevende vrouw, die hij ook in de kachel had gestopt, hebben ze hem betrapt. Toen heeft hij zichzelf opgehangen...)

De fietsen staan op 19 september klaar voor een proefrit met de SagenJager. (Foto: Theo Meder)

Het Friese volksverhaal in de *SagenJager*

De verhalen in de fietsroute door de Friese Wouden – die binnenkort in de *SagenJager* zal worden opgenomen – zijn allemaal verzameld en opgetekend door Dam Jaarsma en verteld door bewoners van de Friese Wouden. De route loopt door verschillende dorpen in de Noordelijke Friese Wouden. De route begint natuurlijk in Oostermeer – het geboortedorp van Dam Jaarsma – en loopt vervolgens door Eestrum, Kootstertille, Drogeham, Augustinusga, Surhuizum, Surhuisterveen, Boelenslaan, Rottevalle, Harkema en eindigt tot slot waar het allemaal begon: in Oostermeer. In de oudere dorpen – Oostermeer, Eestrum, Kootstertille, Drogeham, Augustinusga, Rottevalle en Surhuizum – zijn de verhalen veelal gebonden aan de oude dorpskern; met een middeleeuwse kerk, een oude herberg of een oud dorpsplein. De overige dorpen – Surhuisterveen, Boelenslaan en Harkema – zijn ontstaan uit de andere, veel oudere dorpen. In deze dorpen zijn de verhalen onder andere gebonden aan replica's van plaggenhutten, een standbeeld van een heuse leugenbaron en de boerderij van een mollenvanger. De 'heidedorpen' ontstonden in de achttiende eeuw, toen nieuwe bewoners zich vestigden op het net ontgonnen veengebied. Rond 1820 hield de vervening op en arbeiders werden aan hun lot overgelaten. Het aantal bewoners breidde daarna heel snel uit en veel mensen waren genoodzaakt om in holwoningen of spitketen te gaan wonen. Deze geslo-

Nagebouwde spitkeet in themapark 'de Spitkeet' in Harkema

ten gemeenschappen op de Friese heide hadden vaak een afwijkende mentaliteit – ze waren op zichzelf aangewezen en werden daardoor heel hecht. Uit deze dorpen komen veel verhalen. Denk bijvoorbeeld aan de hierboven genoemde Anders Bijma in Boelenslaan, maar ook Jan Hepkes Wouda uit Surhuisterveen. Deze Jan (1862-1949) had honderden verhalen te vertellen, het ene nog sterker dan het andere. Jan was een huidenkoopman en hij stond in de wijde omtrek bekend als 'de leugenaar van Surhuisterveen'. Geliefde onderwerpen waren zijn wonderlijke fiets (door hem liefkozend 'Fytske' genoemd) en gigantische snoeken. Op de brug over de vaart vertelde hij zijn sterke verhalen, die nu nog steeds bekend zijn in de omgeving van Surhuisterveen. Ook uit Harkema zijn veel anekdotes en verhalen afkomstig. Op de heide werd over het algemeen veel gedronken om de alledaagse armoede en ellende te vergeten. Daarnaast was het voor veel arbeiders gebruikelijk om een mes bij zich te dragen. Deze combinatie zorgde soms voor hachelijke situaties, waarbij meer dan eens dodelijke slachtoffers zijn gevallen.

Veel van de verhalen in de *SagenJager* app centreren zich rond een aantal hoofdthema's. Ten eerste staan er een aantal moppen in, waarin onder andere de spot wordt gedreven met een te fanatieke dominee en de *poepen* – een scheldnaam uit de negentiende eeuw voor Duitse seizoensarbeiders. Ten tweede wordt uit de collectie van Jaarsma duidelijk dat de bewoners in de Friese Wouden vaak nadachten over de dood en de duivel. Zo werden er vaak spookverschijningen waargenomen op verlaten zandpaden, zoals de *Mûntsegroppe* ('Monnikengreppel') tussen Rottevalle en Harkema. Ook wordt in de collectie van Jaarsma veelvuldig melding gemaakt van spookveulens en deuren of hekken (van kerkhoven) die niet dicht willen blijven. Ook zijn er veel verhalen waarin iemand wordt 'gesmeten' door de duivel. In de omgeving van Harkema en Surhuisterveen zijn veel van zulke verhalen verteld. Nachtelijke wandelaars of mensen die spotten met het geloof kregen als het ware een pak slaag van de duivel; regelmatig geïnterpreteerd als straf voor slecht gedrag, waarbij de duivel dus een opmerkelijke rol als handlanger van God speelt. Een andere mogelijke uitleg is dat veel dronkaards vaak in het donker uit de kroeg naar huis moesten lopen. Op de arme heide waren veel 'stille kroegen', woonkamers van waaruit veelal arme weduwes illegale sterke drank schonken. Het zou best eens kunnen zijn dat ze gewoon in het pikkedonker een trap kregen van een verstoord paard en dat ze dit in hun beschonken toestand aanzagen voor een opdonder van de duivel. Daarnaast zijn in de app verhalen opgenomen over bijvoorbeeld Sterke Hearke, de immens sterke smid uit Drogeham en over Japik Ingberts, de meesterdief en *trickster* die de rijke herenboeren altijd te slim af was.

Bijna alle verhalen, op één na, staan in de collectie Dam Jaarsma gearchiveerd en in de Volksverhalenbank van het Meertens Instituut opgenomen.

Bronnen

Ph. H. Breuker, J. van der Kooi en J.H. Spahr van der Hoek, *Út it Gea fan Sterke Hearke: In Kar ut it Fersprate Wurk fan Dam Jaarsma* (Leeuwarden, 1987).

Dam Jaarsma, Mearkes út 'e Wâlden, sammele troch Dam Jaarsma (redactie door Anne Popkema, Gorredijk, 2015).

J. van der Kooi, *Volksverhalen in Friesland. Lectuur en Mondelinge Overlevering: een Typencatalogus* (Groningen, 1984).

VerhalenbankMeertens Instituut (<http://www.verhalenbank.nl/items/show/17414>).

Zie ook http://www.uitzendinggemist.net/aflevering/273251/Fryslan_Dok.html , een documentaire over Dam Jaarsma en zijn verzamelwerk voor het Volkskundebureau. Het tv programma **Landinwaarts** besteedde op 17 september aandacht aan de SagenJager.

Hoe de Arnhemse sagenroute ontstaan is

Kathelijne Steinhouwer en Marissa Griffioen

De **SagenJager** is een app, ontwikkeld door het Meertens Instituut op basis van verhalen uit de Volksverhalenbank, met fiets- en wandelroutes. De route stopt op verschillende locaties om de volksverhalen die bij de locatie passen te lezen of beluisteren. De eerste routes werden ontwikkeld voor de regio Waterland en daarna kwamen ook in Friesland routes beschikbaar, in samenwerking met de Stichting 100 Jaar Dam Jaarsma. Naar aanleiding van het sprookjesfestival in Arnhem, een jaarlijks festival dat dit jaar plaatsvond van 24 oktober tot 1 november, kregen wij als stagiaires bij het Meertens Instituut de opdracht om ook een fietsroute te maken voor Arnhem.

Een sagenroute maken, dat was makkelijker gezegd dan gedaan. Vooraf waren er voor ons al een heleboel verhalen uitgezocht die een link met Arnhem en omgeving hebben. Rondom Arnhem bestaan moderne broodjeaapverhalen die bijvoorbeeld via de sociale media verspreid waren. Maar we hadden ook veel oude sagen over de stad en omgeving, zoals de verhalen die Antoon Markus uitbracht in 1907. In zijn boek *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw: met geschiedkundige aantekeningen* maakt hij een stadswandeling en vertelt hij bij kerken, kastelen en Arnhemse buurten en straatjes volksverhalen. Dit zijn onder andere persoonlijke anekdotes, naamsverklaringen en verhalen over weerwolven en heksen.

Daarnaast hebben J.R.W. Sinninghe in zijn *Geldersch Sagenboek* en J.A. Slempek in zijn boek 3 vele oude volksverhalen verzameld uit verschillende bronnen, waaronder het boek van Markus. De auteurs hebben veel dezelfde bronnen gebruikt, maar vertellen de verhalen net iets anders. Sinninghe heeft geprobeerd de volksverhalen in categorieën in te delen, terwijl Slempek heeft getracht de vertellingen op een sprookjesachtige manier uit te werken.

Marissa (boven) en Kathelijne op de Veluwe tijdens het testen van de fietsroute

Er waren dus oude en moderne verhalen beschikbaar. Doordat we van oude bronnen gebruik gemaakt hebben, was het taalgebruik soms erg ouderwets. Dat moest aangepast worden voordat de verhalen in de sagenroute opgenomen konden worden. In het kader staat een kort voorbeeld hiervan. Het is een klein stukje uit een anekdote over **Kante Griet** uit het boek van Markus.

Kante Griet

Voor het eenvoudige winkelraam met kleine ruitjes lagen dasjes en zakdoeken opgestapeld benevens kantwerken, echte Brabantsche kant, waaraan Griet haar bijnaam ontleende. Men beweerde, dat zij een grooten, houten potlepel in den winkel aan den zolder had hangen, om, bekend met de pingelzucht der vrouwen, als met een eed te bezweren, dat zij hare waar niet goedkooper geven kon, hetgeen zij dan deftig bezegelde met de woorden "zoowaar als de Schepper [= opscheplepel] hier boven."

Sommige verhalen zijn veel te lang om in hun oorspronkelijke vorm verteld te worden. Het gaat er bij de SagenJager natuurlijk wel om dat er mooie volksverhalen verteld worden bij een vertelpunt, maar een verhaal kan geen tien minuten duren want dan is zo'n fietsroute niet te doen. Bijvoorbeeld het verhaal van Mooi Ann dat bij Kasteel Biljoen in Velp te horen is. **Dit verhaal** wordt in de Volksverhalenbank in ruim 3300 woorden verteld. Dit moesten we dus flink inkorten, maar het moest daarbij nog wel de belangrijkste elementen bevatten en ook nog leuk verteld worden. Een behoorlijke uitdaging.

Omdat sommige verhalen op verschillende manieren verteld zijn, moesten we keuzes maken. Vaak gaat het om details, zoals de uiterlijke kenmerken van een monster en of het een draak genoemd wordt of niet. Maar soms zorgen verschillen ervoor dat een verhaal een andere wending krijgt. Dit is bijvoorbeeld zo bij het verhaal over de Engelse koningsdochter Eleonora en Reinoud, graaf van Gelre, die in de 14de eeuw op kasteel Rosendael geleefd zouden hebben.

Eleonora en Reinoud hebben een tijdlang gescheiden van elkaar geleefd. In vroege versies van het verhaal lag de nadruk op de oorzaak: Eleonora had vijanden aan het hof. De latere versies zijn uitgebreider en benadrukken het resultaat: de scheiding heeft er waarschijnlijk voor gezorgd dat hun familielijn niet langer meer kon

voortbestaan. Omdat we maar één verhaal in de route kunnen opnemen, hebben we voor een latere versie gekozen en in de toelichting over deze variatie verteld.

We hebben dus wel wat aan de verhalen moeten sleutelen voordat ze geschikt waren voor de Sagenroute en ook een toelichting bij de verhalen was noodzakelijk. Om de verhalen in te leiden, maar ook voor uitleg om bepaalde elementen te verduidelijken of interessante informatie toe te voegen. Dat zorgde ervoor dat we niet zomaar wat leuke verhaaltjes in de Sagenroute konden zetten, maar ons echt in de verhalen moesten gaan verdiepen.

In de route zit bijvoorbeeld een broodjeaapverhaal over het recept van Arnhemse meisjes. Het recept voor de koekjes zou in een kookboek van Roald Dahl opgenomen zijn. We hebben eerst uitgezocht of het recept daadwerkelijk in zijn boek staat en na wat onderzoek bleek dat er meer verhalen over (geheime) recepten in omloop zijn. Deze informatie konden we gebruiken voor onze toelichting.

Een ander verhaal waarbij we lang getwijfeld hebben of het waar was, maar die de route helaas niet gehaald heeft, was het verhaal dat er bij de restauraties van de Eusebiuskerk in de jaren zestig **Disneybeelden** zouden zijn aangebracht. Het verhaal ging dat er in die tijd fel protest was tegen de beelden en dat uiteindelijk ook het hoofd van een predikant, die veel kritiek uitte, tussen de beelden geplaatst werd. We hebben veel gediscussieerd of dit wel of niet waar zou zijn en we zijn dan ook meerdere keren van mening veranderd. Ondanks onze interesse in dit verhaal hebben we het niet in de sagenroute opgenomen, omdat we teveel interessante verhalen over de kerk hadden.

Soms was het voor het schrijven van de toelichting belangrijk om te weten of het verhaal wel of niet op waarheid gebaseerd is. Bij andere verhalen was dit niet aan de orde, maar hebben we ons meer verdiept in de figuren waarover verteld wordt, zoals heksen en weerwolven, of volksgebruiken, zoals geneeswijzen of afweer tegen bliksem. Daarnaast hebben we uitgezocht wat er in vergelijkbare verhalen verteld wordt, zoals bij het verhaal van de Arnhemse meisjes.

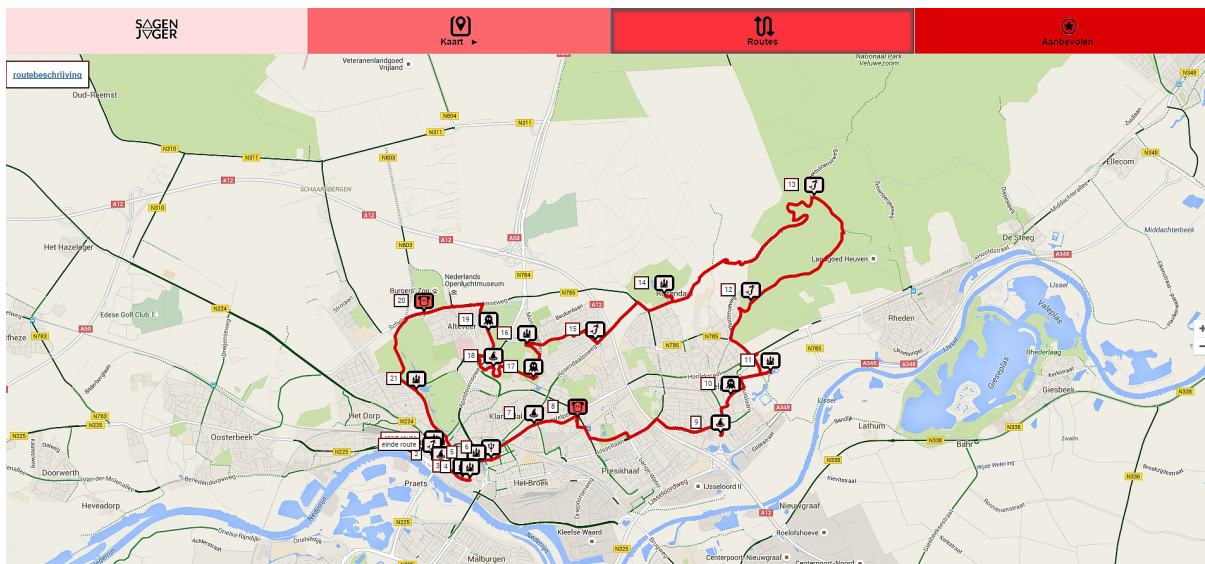
Naast de tekst en toelichting is het vinden van een passende locatie belangrijk voor het creëren van de route. Het is belangrijk dat de verhalen goed verdeeld worden over de route en vooral niet te dicht bij elkaar liggen. Daarom hebben we voornamelijk in de Arnhemse binnenstad veel verhalen weg moeten laten. Met name een aantal naamsverklaringen en anekdotes hebben de route niet gehaald om zo

meer variatie in verhaaltypes te creëren. Met Google Maps hebben we de grote wegen en kleine straatjes van Arnhem steeds beter leren kennen, op zoek naar een veilige plek om met de fiets te stoppen en goede fietspaden die niet teveel langs grote wegen leiden. Daarnaast zijn we naar Arnhem afgereisd om de route zelf te testen. Maar goed ook, want soms bleek de route anders dan gedacht. Zo kwamen we terecht in een doodlopende straat en bleek een stuk over de Veluwe ontoegankelijk voor fietsers.

Uiteindelijk heeft dit alles geleid tot een mooie nieuwe sagenroute. Voor ons als stagiaires was het leuk om met de vele prachtige verhalen te werken en daarnaast leerzaam om ons te verdiepen in wetenschappelijk onderzoek naar volksverhalen en vertelcultuur. De goede begeleiding vanuit het Meertens Instituut door Marianne van Zuijlen en Theo Meder was voor ons onmisbaar bij dit proces. Het heeft geleid tot een route waar we trots op zijn. Een route die een kijkje geeft in de wereld van de volksverhalen, en de fietsers op een leuke manier kennis laat maken met de stad Arnhem en haar bosrijke omgeving.

Verantwoording

De Arnhemse sagenroute is [hier](#) te vinden.

De Arnhemse
fietsroute telt 22
volksverhalen

Aan de Arnhemse sagenroute werkten de volgende mensen mee: Kathelijne Steinhauzer, Marissa Griffioen, Marianne van Zijl, Theo Meder en Jo Bakker. Laatstgenoemde mevrouw Bakker heeft de verhalen allemaal ingesproken. Er verschenen eerder al sagenroutes in Waterland en in de Friese Wouden; op de nominatie staan Amsterdam, Oostvoorne, Hoekse Waard en Groningen.

KORT NIEUWS

Vertelagenda

Op de site van de [Stichting Vertellen](#) staat altijd een geactualiseerde [vertelagenda](#) met voorstellingen en evenementen.

De Taalstaat

Anne Langenberg en Theo Meder in De Taalstaat van Frits Spits (Radio 1; foto: Mereie de Jong)

In de vorige aflevering van *Vertelcultuur* schreef Anne Langenberg over de Friese prinses Fostedina en het gouden oorijzer. Het verhaal gaat over een fictieve prinses, ingebed in de reële Friese geschiedenis van koning Radboud en missionaris Willibrord. Voor het laten ontsnappen van een groep Deense christenen kreeg prinses Fostedina voor straf een doornenkroon opgezet. Kort daarna bekeerden de Friezen zich zelf ook, en kreeg Fostedina een gouden kap met versierselen cadeau om haar littekens te verbergen. Dat was het begin van het Friese oorijzer. Het is een anachronistisch verhaal dat pas in de 19^e eeuw is verzonnen, en in de mondelinge overlevering is het verhaal eigenlijk nooit terecht gekomen. In de schriftelijke overlevering en zelfs een opera duikt het verhaal om de zoveel tijd weer op: in het begin ligt de nadruk steeds op de bekering en beschaving van het Friese volk, in de latere verhalen verschuift dat naar een verheerlijking van de Friese identiteit: met name de taal en de klederdracht. Over Fostedina schreef Anne ook met succes haar masterscriptie aan het Meertens Instituut voor Europese Studies aan de UvA, en in de *Nieuwsbrief* van het Meertens Instituut werd aangekondigd dat al het gevonden materiaal over Fostedina zou worden gearhiveerd; zie verder [hier](#) voor al het gedigitaliseerde materiaal. Toen de redactie van het Radio 1 programma *De Taalstaat* in de *Nieuwsbrief* over Fostedina las, wilde ze graag een interview door Frits Spits met Anne Langenberg en Theo Meder. En dus togen we op zaterdag 27 juni naar het Mediapark voor een interview, dat [hier](#) nog valt na te luisteren. De relatief onbekende sage van Fostedina werd door Frits Spits uitgeroepen tot taalschat van *De Taalstaat*.

ISCLR 2015

Ieder jaar komen broodjeapverhaalonderzoekers uit alle delen van de westerse wereld bij elkaar op het congres van de *International Society for Contemporary Legend Research* (ISCLR). Het ene jaar wordt de bijeenkomst ge-

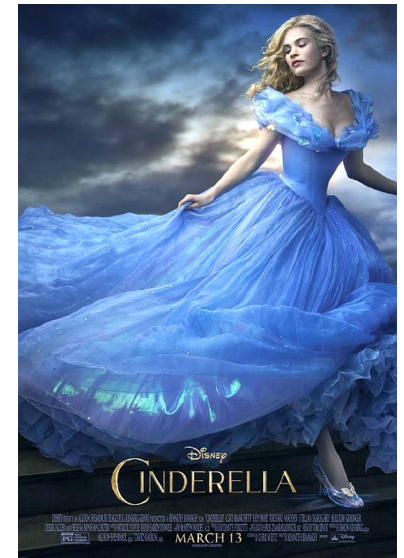
The Alamo, publiekstrekker naast het Menger hotel

organiseerd op het Amerikaanse continent, het andere jaar ergens in Europa. Dit jaar vond het congres plaats in San Antonio, Texas, in het koloniale hotel Menger (tevens gasthuis voor meerdere spookverschijningen naar men beweert). De bijeenkomst is niet zo massaal dat men voortdurend uit parallelsessies moet kiezen: het is mogelijk om gedurende vier dagen alle lezingen bij te wonen en ook alle sprekers nader te leren kennen. Op het programma van dit jaar stonden lezingen over smartphone apps waarmee je kunt spokenjagen, *legend tripping* in het algemeen, de golf aan crimiclowns in Frankrijk, en meerdere lezingen over paniekverhalen rond ebola. Zelf vertelde ik waarom broodjeaapverhalen in Nederland (en Vlaanderen) broodjeaapverhalen heten, en waarom het titelverhaal 'Broodje Aap' helemaal geen Nederlands verhaal is, maar veel eerder een Amerikaans verhaal. De nieuw ingestelde Linda Dégh Lifetime Achievement Award ging dit jaar naar Paul Smith en Gillian Bennett. De aanmoedigingsprijs voor studenten ging naar Mercedes Torrez voor haar lezing over de

Donkey Lady, een lokale Texaanse spookverschijning. Verschillende papers zullen gepubliceerd worden in het tijdschrift *Contemporary Legend*, waaronder mijn lezing. Het congres van ISCLR wordt volgend jaar georganiseerd in Tallinn (Estland), in 2017 in Louisiana en in 2018 in Brussel.

Cinderella (2015)

Deze versie van *Assepoester* sluit vrij nauw aan bij de eerdere tekenfilmversie van Disney (1950), die op zijn beurt weer aansluit bij de sprookjesversie van Charles Perrault (eind 17^e eeuw). Het is daarmee dus een behoorlijk getrouwe versie van het sprookje over de door haar stiefmoeder en stiefzusters vernederde Cinder-Ella (= As-Ella) die door haar petemoei geholpen wordt om op het bal met de prins te kunnen dansen, die vervolgens verliefd op haar wordt en met haar trouwt als blijkt dat zij het glazen muiltje past. Wat verder in positieve zin over de film gezegd kan worden is dat Cinderella goed geacteerd wordt door de beeldschone actrice Lily James, en dat de film te prijzen valt als kostuumdrama en om z'n *special effects*. Ook de rode draad door de film is niet slecht bedacht: "have courage and be kind", maar het is wel erg braaf en traditioneel allemaal. Menigeen zal tegenwoordig denken: geef dat pokkenwif van een stiefmoeder gewoon een ros met een eind hout, wat denkt ze wel? Waarom moeten meisjes altijd maar lief en aardig blijven? Natuurlijk, dat is de aard van menig traditioneel sprookje, maar recente

sprookjesfilms als *Red Riding Hood*, *Snow White and the Huntsman*, *Mirror Mirror*, *Hansel and Gretel: Witchhunters*, *Frozen* en *Maleficent* laten godzijdank zien dat een beetje pit en actie van meiden ook geen kwaad kan. En daarmee zijn we aanbeland bij de minpunten van de film. Hoogst irritant zijn de zogenaamd komische *animal sidekicks*, die in de meeste Disney tekenfilms misschien lollig zijn maar in een film met levende acteurs niet echt leuk of geloofwaardig zijn. Hinderlijke anachronismen in een historiserende film zijn de zwarte mensen in hoge verantwoordelijke posities, en vrouwen die paardrijden als mannen (in het verleden was de amazonezit gebruikelijk). In feite is *Cinderella* een ouderwetse, fondanten Barbie en Ken-versie van het sprookje, dat – vrees ik – in de uitwerking van de plot maar matig weet te boeien voor een modern publiek. Het ideale publiek van *Cinderella* (alle leeftijden) zal wel bestaan uit pre-puber meisjes.

De Vliegende Hollander (2015)

Van de hand van Agnes Andeweg verscheen onlangs het boekje *De Vliegende Hollander en Terneuzen; van internationaal symbool tot lokale legende*. Het is een leesbaar boek geworden met vele fraaie kleurenillustraties, dat gelukkig niet in de valkuilen trapt die er in de loop van de historie zijn gegraven. Spookschepen bestonden natuurlijk al langer, maar de specifieke Vliegende Hollander kan pas teruggevonden worden in de Engelse letterkunde van de late 18^e eeuw. Het verhaal wordt pas echt beroemd in de vertelling

The Phantom Ship van kapitein Frederick Marryat uit 1837. Een jaar later wordt het verhaal in het Nederlands vertaald (en spoedig ook in andere Europese talen).

In de Engelse traditie is kapitein Vanderdecken, de schipper van de Vliegende Hollander, geenszins een positieve held. Integendeel, hij is een ruwe zeebonk die zich van God noch gebod iets aantrekt. Hij vaart op een zondag uit, of zelfs met Pinksteren (heilige rustdagen), gooit soms in woede zijn stuurman overboord die verdrinkt, of zweert de dure eed dat hij de Kaap zal ronden of anders voor eeuwig op de wereldzeeën moet rondzwerven. Dit laatste gebeurt uiteindelijk als straf van God: als een spookschip vaart de Vliegende Hollander rond tot het Einde der Tijden, en een plotse verschijning van het schip voorspelt zeelui zeker onheil. Niemand durft aan boord van de Vliegende Hollander te gaan, of de brieven aan te nemen voor het thuisfront. Het kan nog erger: er wordt zelfs wel verteld dat de kapitein van de Vliegende Hollander een pact met de duivel had gesloten, zodat het schip ook tegen de wind in kon varen, of boven de golven vliegen. Naar verluid konden de masten niet breken omdat ze aan de binnenkant verstevigd waren met ijzer of lood. Toen zijn termijn erop zat, nam de duivel bezit van de ziel van de kapitein en moest hij voor straf op aarde blijven ronddolen. Opvallend genoeg noemt Agnes Andeweg dit duivelspact pas helemaal aan het eind van het boek (p. 90) als ze nota bene minister Melanie Schultz van Haegen citeert over een nieuwe sluis bij Terneuzen: “de kapitein sloot onderweg naar Indië een pact met de duivel”. Is dit duivelspact misschien typerender voor de mondelinge overlevering (ATU 777*, *The Flying Dutchman*)? Andeweg lijkt op het terrein van de orale traditie geen aanvullend onderzoek te hebben gedaan, terwijl uit de schriftelijke traditie toch ook een mondelinge overlevering voortgekomen zal zijn. Ook latere getuigenissen van zeelui die de Vliegende Hollander zouden hebben gezien, ontbreken bijvoorbeeld.

Omdat het verhaal in de VOC-tijd speelt, heeft men wel gedacht dat de kapitein eigenlijk de Fries Barend Fockesz is geweest, die twee keer zo snel van Amsterdam naar Batavia voer als de andere schepen – dat lukte hem vooral door roekeloos stukken van de veilige vaarroute af te snijden. Hoe dan ook: de Britten portretteren de kapitein van de Vliegende Hollander als een goddeloos persoon, en dat valt goed te verklaren uit de jarenlange rivaliteit en oorlogen tussen de twee zeevarende naties Engeland en Nederland. Het was J.J.A. Goeverneur die in 1836 het gedicht *Het Vliegende Schip* publiceerde, terwijl in 1838 de vertaling van Marryat uit kwam: *Het Spookschip of de Vliegende Hollander*. In 1846 verscheen het verhaal ook nog eens in de *Zeeuwsche Volksalmanak*.

Al is de hoofdpersoon nog zo negatief, hij groeit hier snel uit als een held die zijn naam weer leent aan andere personen en producten: van kroontjespen, kinderfiets, ploeg, renpaard, opera (Wagner) tot vliegtuig, en van Anthony Fokker tot een personage uit de *Pirates of the Caribbean* films (deel 2 en 3). Ter volledigheid noem ik hier ook voetballer Dennis Bergkamp nog die vanwege zijn vliegangst the Non-Flying Dutchman heette. Inmiddels heeft het Zeeuwse stadje Terneuzen (d.w.z. de heemkundigen en de middenstand vooral) zich het verhaal toegeëigend, want in het verhaal van Marryat wordt Terneuzen als thuisstad genoemd. Die keuze is, zeker voor een kapitein, nogal merkwaardig, want ten tijde van de VOC had Terneuzen niet eens een haven voor zeewaardige vrachtschepen. Of het nu iets in het leven van Marryat is geweest, of desnoods een associatie met het legendarisch grote schip Ternuten, de stad Terneuzen heeft de gelegenheid te baat genomen om van het verhaal te profiteren, en heeft nu een standbeeld, een festival, een bier en noem maar op. Ondanks dat De Vliegende Hollander in oorsprong helemaal geen Zeeuws volksverhaal is, is de vertelling succesvol ingezet voor wat men wel *city branding* noemt.

Het is wel opmerkelijk dat een uiterst negatieve verhaalfiguur zo gemakkelijk kan uitgroeien tot een iconische held, die snelheid, moderniteit en positiviteit uitstraalt. Ofwel Nederlanders zijn hier tamelijk onverschillig in en vinden beroemdheid belangrijker dan een (slechte) reputatie. Of – en dat denk ik eerder – de Vliegende Hollander is voor veel Nederlanders eigenlijk niet meer dan een iconische naam; velen kennen het achterliggende verhaal niet meer. De Vliegende Hollander valt wat dat betreft in dezelfde categorie sprekende namen als Joris Driepinter, Nieuwsgierig Aagje, Sterke Jerke en Snelle Jelle.

Andeweg schreef alles bij elkaar een chronologisch overzichtelijk, leesbaar en goed gedocumenteerd boekje. De enige recente studie waar ze eigenlijk nauwelijks mee in debat gaat, is *De Vliegende Hollander: biografie van een spookschip* van Reggie Naus uit 2008, dat qua formaat, opmaak en hoeveelheid pagina's behoorlijk wat overeenkomsten vertoont met het boekje van Andeweg. Waar Andeweg juist veel aandacht besteedt aan de Engelse literaire voorgeschiedenis, gaat Naus veel dieper in op de latere mondelinge getuigenissen en waarnemingen door zeelui van de Vliegende Hollander, met name rond Kaap de Gode Hoop. In een deel van de gevallen zullen het luchtspiegelingen zijn geweest, al zal bij andere – met name meer recente – waarnemingen misschien wat teveel alcohol in het spel zijn geweest.

De Sprookjeskoningin (2015)

We gaan er geen gewoonte van maken om alle kinder-sprookjesboeken die er verschijnen aan te kondigen, maar voor het boek van Ad Grooten maken we graag een uitzondering. Immers, **Ad Grooten** kennen we allemaal, ook al weet niet iedereen dat. Hij was de geestelijk vader van de band Pater Moeskroen en de maker van de hit *Roodkapje*. Verder schreef hij,

samen met partner (en Efteling-archivaris) Gerry van Dongen, twee succesvolle sprookjesboeken van de Efteling. Onlangs verscheen bij Ploegsma *De sprookjeskoningin: nieuwe sprookjes voor kinderen*, met illustraties van Martijn van der Linden. Het boek is uiterst verzorgd uitgegeven, met harde kaft en stevig papier. Alles nodigt uit tot lezen, alleen de kleurenillustraties al zijn wonderschoon.

De heksen van Bruegel (2015-2016)

In het **Catharijneconvent** te Utrecht loopt van 19 september tot en met 31 januari een tentoonstelling over heksen, en met name over de invloed die Pieter Bruegel de Oudere heeft gehad op de iconografie van de heks. De tentoonstelling is op de bovenste verdieping – want het lekkerste bewaar je als museum tot het laatst – en toont prenten en schilderijen van Bruegel en zijn navolgers. Daarmee treden we, net als bij Jeroen Bosch, een eindtijdwereld binnen van duivelaanbidding en occultisme, duivels en demonen, die je in je ergste nachtmerries nog niet bij elkaar zou kunnen dromen. Pas wel op dat je de twee centrale gravures van Bruegel niet voorbij loopt: ze zijn ontworpen door Bruegel, maar door anderen gesneden en uitgegeven. Het gaat

om *Sint Jacob bij de tovenaar* en *De heks van Mallegem*. De claim van de tentoonstelling dat Bruegel ons heksbeeld bepaald heeft, gaat misschien wel wat ver: het boek *De Heksenhamer* (1485-1486) van Heinrich Kramer en Jacob Sprenger heeft nog veel prominenter aan de wieg gestaan van de hele heksenwaan en het beeld van de heks, maar wat voor voorstelling we van heksen en demonen moesten maken is ongetwijfeld sterk beïnvloed door Bruegel. Bij de tentoonstelling is een fraaie en betaalbare *full colour* catalogus verschenen van de hand van Renilde Vervoort. De slideshow bij de lezing die Theo Meder gegeven heeft over heksen in Nederlandse volksverhalen is nog [hier](#) te vinden.

Advertenties

**Verhalenverteller
Mirjam Mare**

www.mareverhalen.nl
073-6126981

Orale tradities staan expliciet genoemd in de UNESCO Conventie voor de Bescherming van het Immaterieel Erfgoed. Ook Nederland heeft zijn handtekening gezet onder deze conventie en belofde daarmee het immaterieel erfgoed in het koninkrijk in kaart te brengen en een Nationale Inventaris Immaterieel Cultureel Erfgoed in Nederland samen te stellen.

Die taak is in handen gegeven van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur en Immaterieel Erfgoed (VIE). Groepen mensen, die hun traditie willen beschermen en doorgeven aan jongere generaties, kunnen een voordracht doen voor de Nationale Inventaris. Wie daar meer over wil weten kan terecht op:

www.immaterieelerfgoed.nl

A photograph of Kees van Wanrooij, a man with a beard and a large, fluffy hat, wearing a red jacket. He is gesturing with his hands as if speaking or performing.

Kees van Wanrooij

www.rojewolf.nl

0640952225

Verhalen voor jong en oud.

Van Griekse mythen tot Keltische sprookjes

A photograph of Carol Popelier, a man with a mustache and long hair, wearing a dark jacket. He is gesturing with his hands as if speaking or performing.

Mythologie & Werkelijkheid

eeuwenoude mythen vol actualiteit

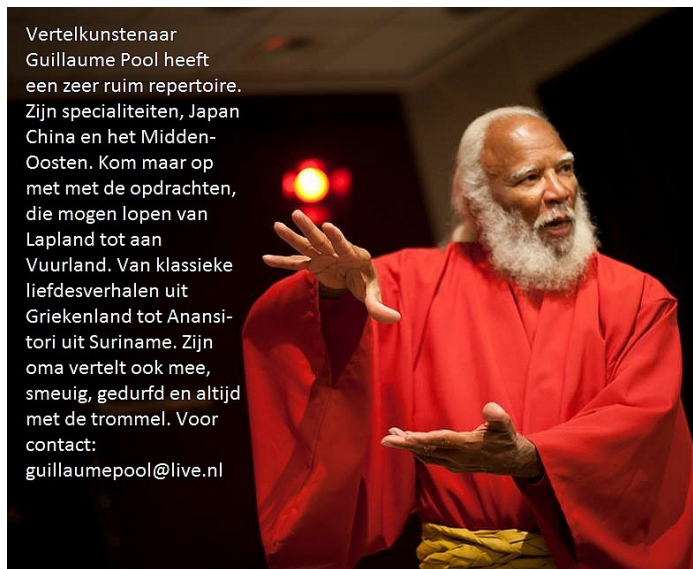
verhaal, literatuur, kunst & geluid

Carol Popelier, voordrachtskunstenaar

caroolpopelier@verhaalapart.nl

www.verhaalapart.nl

tel. 073-6129236

A photograph of Guillaume Pool, an older man with a long white beard, wearing a red robe. He is gesturing with his hands as if speaking or performing.

Vertelkunstenaar

Guillaume Pool heeft een zeer ruim repertoire. Zijn specialiteiten, Japan China en het Midden-Oosten. Kom maar op met met de opdrachten, die mogen lopen van Lapland tot aan Vuurland. Van klassieke liefdesverhalen uit Griekenland tot Anansi-tori uit Suriname. Zijn oma vertelt ook mee, smeug, gedurfd en altijd met de trommel. Voor contact: guillaumepool@live.nl

**verhalenwandelingen
muzikale verhalen
vertelconcerten**

www.gottfridvaneck.nl

*Hilli vertelt...
Hilli Arduin is
vertelkunstenaar.
Met haar sprekende
lichaamstaal
met haar expressieve mimiek
en
met haar meeslepende woorden
neemt zij haar luisteraars mee
in de magie van haar verhaal.
Verhalen van ver en dichtbij
uit
noord-zuid-oost-west.*

Contact: h.f.arduin@gmail.com

VEERLE
ERNALSTEEN

VERHALEN uit
VERSCHILLENDE
WINDSTREKEN

veerle.ernalsteen@algehoord.be

FRIS
EIGENZINNIG EN
MET HUMOR

Abe de
Verteller

Verhalen met kracht gebracht
www.abedeverteller.nl

Met niet veel meer dan zijn stem en zijn expressieve lijf, sleurt deze verteller je mee in een betoverde en betoverende wereld...

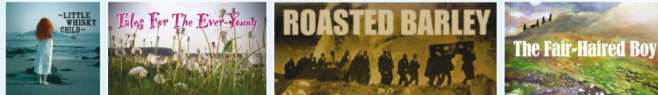
www.godfriedbeumers.nl info@godfriedbeumers.nl

Douwe Kootstra

Sterke verhalen uit de enorme schatkist
van de mysterieuze Friese Wouden.

www.douwekootstra.nl

Een theatertreden van **BLUE DEW** is een reis door het oude Ierland

IERSE VERHALEN EN MUZIEK
Boekingen: 038 4230 411 bluedew@planet.nl www.bluedew.nl

Mieke Aalderink

maakt verhalen tot verrassende voorstellingen voor jong en oud
helpt leren vertellen in het onderwijs

www.verteller.com
mieke.verhalen@home.nl
073 5324554

Krachtige woorden sterke verhalen

Verhalen van Betekenis voor alle doelgroepen en alle gelegenheden

Ik ben Eveline Masetti en ben verhalenverteller. Reeds op jonge leeftijd voelde ik mij al aangetrokken tot verschillende soorten verhalen: sprookjes, sagen, mythen en legendes, ervaringsverhalen, geschiedenis- en Bijbelverhalen. Door verhalen kun je geraakt worden en kracht putten om gesterkt je reis door het leven te maken. Verhalen zorgen voor verbinding, het brengt mensen dichterbij zichzelf elkaar. Verteller en publiek delen samen een bijzondere ervaring.

Contact:
eveline@krachtigewoorden.com
of
0610571560

www.krachtigewoorden.com

**Verhalen en workshops
voor kinderen en andere grote mensen**

Melanie Plag
06 814 362 00
info@babboes.nl
www.babboes.nl

Babboes
heeft iets te vertellen...

**Een open oor
voor verhalen.**

Jan Swagerman,
verhalen versteller, narratief coach,
verhalenjager

info@janswagerman.nl   www.narratievecoaching.nl

WIJNAND STOMP/Mister Anansi
Verhalenmaker & Meesterverteller
Info:
PUURee management
020-6673200
Theaterbureau Het Verteltheater
030-2723022
www.wijnandstomp.nl

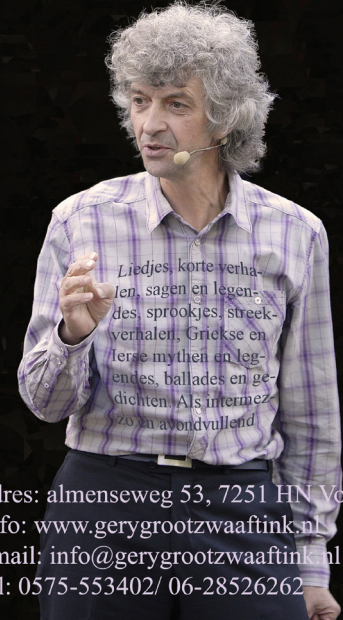

Ik ben op zoek naar een leuke energieke verteller voor jong en oud! Heb jij een suggestie?

Oh, dan moet je Winston Scholsberg boeken

Bel: 0703454432
0651364090
winston@goalsacademy.nl

GERY GROOT ZWAAFTINK Troubadour/verhalenverteller

Liedjes, korte verhalen, sagen en legendes, sprookjes, streekverhalen, Griekse en Ierse mythen en legendes, ballades en gedichten. Als intermezso en avondvullend.

adres: almenseweg 53, 7251 HN Vorden
info: www.gerygrootzwaaftink.nl
email: info@gerygrootzwaaftink.nl
tel: 0575-553402/ 06-28526262

FOTO © NOORTJE PALMERS CULTUURMARKT VLAANDEREN

PARAPLUVERTELLINGEN

**zijn altijd boeiend...
doodgewoon geborgen
onder de kleine paraplu
luisteren naar minutenverhaaltjes
of op een bijzondere manier
onder een grote paraplu
luisteren naar langere verhalen...**

INFO & BOEKINGEN
info@devertelvalies.be
www.devertelvalies.be

Overal thuis,
nergens een plek

Marcel van der Pol
Verteltheater (Ned, Eng, Du)

www.KERIDWEN.nl
marcel@keridwen.nl
+31 6 506 802 13

verhalen
koffer

Hermine vertelt verhalen
aan jong en oud.
Dat doet zij bij scholen,
bibliotheeken
en feestjes,
maar ook bij bedrijven.

Nu ook workshops!
Leer de kunst van
het verhalenvertellen.

www.verhalenkoffer.nl

verhalen
koffer

Kinderen zijn gek op verhalen en menig docent gebruikt verhalen om zijn leerlingen iets bij te brengen. Echte vertellers zijn kunstenaars en de vertelkunst is overal ter wereld van groot belang.

Het Nederlands Centrum voor Volkscultuur en Immaterieel Erfgoed heeft lesmateriaal ontwikkeld over deze orale traditie, voor de hoogste klassen van de basisschool en de laagste klassen van het voortgezet onderwijs.

Op de website www.volkscultuur.nl staat onder educatie/lesbrieven een lesbrieven over verhalen en verhalen vertellen. Wie dieper op de vertelkunst wil ingaan en er een project van wil maken, kan terecht op educatie/verhalen vertellen. Daar staat een uitgebreid lespakket met een handleiding voor het verhalen vertellen van Jan Swagerman, een docentenhandleiding voor multicultureel vertellen, een handleiding voor de kinderen over hetzelfde onderwerp en zo'n zelfde set handleidingen om verhalen nog aantrekkelijker te maken. Al het materiaal kan gratis worden gedownload.

Nederlands Centrum voor
Volkscultuur en Immaterieel Erfgoed